

АЛИЙБЕК РУСТАМИЙ

АДИБЛАР
ОДОБИДАН
АДАБЛАР

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2003

Қўлингиздаги рисола тарбия ва таълим соҳасидаги давр талабига кўра ўқувчи ва толибларнинг билим тамалини мустаҳкамлаш мақсадида ёзилди. Бунда адиб боболаримизнинг адабий илмлар ҳақидаги фикрлари ва буюк адибу моҳир шоиримиз Ҳазрати Навоийнинг бу соҳадаги хизматлари баён қилинди.

Р 92

Рустамий, Алийбек.

Адиблар одобидан адаблар.— Т.: «Маънавият», 2003.—112 б.

ББК 83.3(5У)+74.00

Р 4702620204-44
М 25(04)-03 11 - 02

© «Маънавият», 2003

Қадимги аждодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанлар.

Ислом Каримов

ТАҚДИМ

Ҳар бир ўқувчи ўз ватанининг содиқу солиҳ фарзанди бўлиб етишиши учун аввал ўз аждодининг маънавий ва маданий меросини, ўз миллатининг сунний ва урфий амалларини яхши англаб, эгаллаб давом эттириши, сўнгра жаҳонда кашф қилинаётган илму фан янгиликларининг ўз эли равнақига мувофиқларини ўзлаштириши зарур. Авлоднинг бу даражага эришиши учун соғлом муҳит ва қулай вазият, миллий тарбия ва шунга асосланган жаҳоншумул таълим керак. Мана шу ҳақиқатни ҳамда Юртбошимизнинг миллий меросу қадриятларимизга ва соғлом авлод тарбиясига алоҳида эътибору ғамхўрлик кўрсатаётганини¹ ҳисобга олиб, ҳаёт устозим ва валинеъматим Ўлмас ака Муҳаммадшарифнинг² тарғибу ташвиқи билан ушбу китобчани ёзишга қарор бериб, уни жорий йил эътибори билан Ўлмас ака таваллудининг етмиш йиллигига бағишладим.

ДЕБОЧА

Қадимшуносликнинг қазилма далилларига кўра ўлкамизда илму фан ва маданият жуда қадим замонлардаёқ ривож топган. Исломдан сўнг эса бу соҳаларда буюк бир

¹ Қаралсин: **И. Каримов**. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли, «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1992, 22-бет; **И. Каримов**. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари, «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1995, 9, 51—54-бетлар; **И. Каримов**. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура, «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1993, 46-бет.

² Қаралсин: Алийбек Рустамий. «Бисмиллоҳ»нинг маъноси. Рисолайи Ўлмасиййа, «Чўлпон». Т., 1993; Дилмурод Каримов. Ота «Адолат» газетаси, «Шундай одамлар бор бўлсин» руқий, 1999 йил 14-декабрь сони; Дилдор Тўйчиева. Буюк келажакка нигоҳ, «Восток» газетаси, 1999 йил 14—20 декабрь сони.

юксалиш юз бериб, бизнинг аллома, санъаткор ва ҳунармандларимиз жаҳон тамаддунига салмоқли ҳисса қўшдилар. Имом Бухорий, Бурҳониддин Марғиноний, Ҳаким Термизий, Муҳаммад ибн Ийсо Термизий, Абумансур Мотуридий, Абулайс Самарқандий каби олимлар шаръий илмларни ривожлантирган бўлсалар, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Абдуҳолиқ Ғиждивоний, Юсуф Ҳамадоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Муҳаммад Порсо, Хожа Аҳрор каби каромат соҳиблари ғайб оламига йўл очдилар.

Тўққизинчи асрда Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий жабр (алгебра) илмига асос солиб, алгоритмни яратди ва саноқнинг энг мукамал бўлган ўн рақамли тизими Европада кенг тарқалишига сабабчи бўлди. Аҳмад ибн Муҳаммад Фарғонийнинг жуғрофия ва юлдузшуносликка оид асарлари ўн иккинчи асрда лотин тилида Европага тарқалди. Ўнинчи-ўн биринчи асрлар илму фан оламига Форобий, Бузжоний, Абумаҳмуд Хўжандий, Абусаҳл Масихий, Ибн Сино, Абурайҳон Беруний каби алломаларни ва кўплаб айрим соҳаларга оид олимларни тақдим қилди.

Сўнгра мўғул истилоси даврида тушкунликка учраган илму фан ва санъат яна теурийлар даврида равнақ топди. Илму фан, ҳунармандчилик ва нафис санъатларнинг ҳамма соҳаларида моҳир мутахассислар пайдо бўлди. Улугбекнинг жижи Ғарб астрономиясига асос бўлди. Навоий академиясида ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотмаган юзлаб илмий, тарихий ва адабий асарлар яратилди. Раият орасида саводсиз, ҳунарсиз, санъат завқидан бебаҳра кишилар ва хурофотга берилган мутаассиблар оздан-оз қолди.

Мазкур муваффақиятларнинг тарбиявий омили боболаримизнинг фозил мураббийлардан инсоний фазилатларни яхши ўзлаштирганликларидир. Ислом маърифатида фазилат кўп. Булардан «Фазойили арбаъа», яъни тўрт фазилат деб аталганлари машҳур. Тўрт фазилатнинг биринчиси ҳикмат, иккинчиси шижоат, учинчиси иффат, тўртинчиси адолатдир.

Ҳикмат фазилат тушунчасини англатганда у икки қувватдан иборат бўлиб, тўрт хислатни ўз ичига олади. Қув-

ватларнинг бири назарий қувват бўлиб, бу инсон қудрати доирасида мавжудот ҳақиқатини идрок қилишдир. Иккинчиси амалий қувват бўлиб, бу эзгу амаллар билан яхши хулқларни одат қилишдир. Ҳикматга оид тўрт хислатнинг бири зако, иккинчиси зеҳн сафоси, учинчиси ҳусни тааққул, тўртинчиси таҳаффуздир.

Зако қўп нарсани теран ўрганиш натижасида киши онгининг кучайиб, сезиб билинадиган нарсалар асосида мантикий натижалар чиқариб, сезги узвлари билан билиб бўлмайдиган нарсаларни англай олишдир. Закога шундай мисол келтириш мумкин. Ибн Сино заррабин, яъни микроскоп йўқ пайтида юқумли касалликларни турли микроблар тарқатишини касалнинг тарқалиш хусусиятига асосланиб билган. Законинг қуйи даражасига бир мисол: Ибн Сино Ҳамадонга борганда бир табибнинг қабулхонасига кирганда курси устидаги бир китобга кўзи тушиши билан бу «Қонун»ми, деб сўрайди. Табиб сиз аш-шайху-р-раис-мисиз, дейди. «Аш-шайху-р-раис» Ибн Синога берилган лақаб бўлиб, олимларнинг энг улуғи деган мазмунга эга. Шунда бир хотин ўзини табибга кўрсатгани келади. Табиб унинг набзини ушлаб кўриб, кеча товуқ едингми, деб сўрайди. Хотин ҳа, деб жавоб беради. Яна табиб бугун қатиқ ичдингми, дарвозангиз қиблага қараганми, деб сўрайди ва ижобий жавоб олади. Ибн Сино табиб хотиннинг томир уришидан товуқ еб, қатиқ ичганини билгандир, аммо унинг дарвозасининг қиблага қараганини қандай қилиб билди экан, деб ажабланиб, хотин кетгандан кейин табибдан бунинг сирини сўрайди. Табиб хотиннинг тилидан унинг яҳудий эканлигини билганлигини, кеча шанба-лигини, шанбада ҳамма яҳудийлар товуқ ейишини ва бу шаҳардаги яҳудийларнинг ҳаммасининг дарвозаси қиблага қараганини айтади. Хотиннинг қатиқ ичганлигини эса унинг кийимига томган қатиқдан англашилганини билдиради. Яна Ибн Сино, менинг кимлигимни қаердан билдинг, деб сўраганида, у бу китобни қўлга олиб, унинг «Қонун» эканлигини ҳеч ким билолмади. Сиз уни кўришингиз билан танидингиз. Шундан сиз шу китобнинг муаллифи эканлигингизни билдим, дейди.

Кишида зако етишмай закий бўлмаса, ҳар қанча илмий маълумотга эга бўлмасин, ундан тўғри фойдаланол-

майди. Бунга қуйидаги латифа қаҳрамони мисол бўла олади.

Бир табиб ўз ўғлига тиб илмини яхшилаб ўргатади. Беморнинг ихлосини қозониш ёки парҳезни бузганлигини фош қилиш учун унинг нима еб-ичганлигини ўзидан сўрамасдан айтиш кераклигини уқтиради ва буни уйдаги идиш ва таом қолдиқларидан билиш мумкинлигини айтади. Йигит бир беморни кўргани келганда эшик ёнида ётган тўқимни кўриб, унга, сиз эшак гўшти ебсиз, дейди.

Закийлиги олий даражага етган инсон бировнинг ўйлаган ўйини ҳам билади. Бир куни тўрт эшиклик хонада ўтирган Маҳмуд Ғазнавий Абурайҳон Берунийга мен ҳозир қайси эшикдан чиқишимни қоғозга ёзиб гилам остига қўй, дейди. Беруний шундай қилади. Маҳмуд Ғазнавий уста чақиртириб бешинчи эшик очтириб, шу эшикдан ташқарига чиқади. Қоғозни олиб ўқиганда, унда айни шу амал ёзиб қўйилгани маълум бўлади.

Зеҳн сафоси муайян бир масъала, жумбоқнинг ечими ёки бир ишнинг натижасини қийналмай осон ва тез ўйлаб топишдир.

Тааққул тўғри фикр юритиб хато ва янглишлардан сақланиш, ақлни яхши томонга ишлатишдир. Чунки ният бузилса, киши ақлдан суиистеъмол қилиши мумкин. Бу ҳолда киши онгида хато фикрлар пайдо бўлади, мафкура бузилади, натижада киши ҳикматдан йироқлашиб, тўғри йўлдан озади.

Таҳаффуз кўрган, билиб олган ва ўрганган нарсаларни яхши эслаб қолиб, керак бўлган пайтда тезда эсга келтира олишдир.

Энди **шижоатга** келсак, бу хавфли вазиятларда кишини тўғри йўл ва асл мақсаддан чекинишга йўл қўймайдиган куч бўлиб, у олтига хислатни ўз ичига олади. Буларнинг бири **кибри нафс**, яъни нафсоний улуғворлик бўлиб, бу кишини улуғ ишларни амалга ошираётганда роҳат ёки машаққатларга парво қилдирмайди. Масалан, ватанни ташқи душмандан ҳимоя қилиш улуғ иш. Бу ишда садоқат кўрсатилса, жон хатари бор, агар хиёнат қилинса, душман илтифоти туфайли роҳатга эришиш мумкин. Гоҳан заиф кишилар ўлимдан кўрқиб, ёлғиз ўз жонининг роҳатини кўзлаб, ўз халқига хиёнат қилиб, унинг

асоратга тушишига имкон тугдириб бериши мумкин. Аммо нафсан тетик киши жонидан кечади, разилона маишатларни ўзига ҳаром деб билади ва душманга ёрдам бермайди, халқини сотмайди. Қизиги шу ердаки, бугунгача жон сақлаб роҳат қилган хоинни тарих кўрган эмас. Буларнинг кўпларини у ёрдам қилган ўша душманнинг ўзи турли-туман таҳқирлар билан хору зор қилиб ўлдирган.

Иккинчиси **улувви ҳиммат**, яъни олиҳимматлик бўлиб, бу инсоний камолот йўлида ғов бўладиган ҳар қандай қийинчиликка эътибор бермай эзгуликка мардона интилишидир.

Учинчиси **ҳилм** бўлиб, бу хислат ҳар қанча ғазаб кўзгайдиган иш содир бўлганда ҳам ўзини босиб мулойимлик кўрсатишдан иборат.

Тўртинчиси **тавозуъдир**. Тавозуъ ўзгаларга, айниқса, мартаба ва фазилатда ўзидан қуйи бўлганларга нисбатан ўзини улуғ ҳисобламаслиқдир.

Бешинчиси **ҳамият** бўлиб, бу ўз халқининг ва ўзга элларнинг урфу одатларини ҳурмат қилиш, жамиятнинг қонуну қоидаларига риоя қилиш, ўзининг ва дўстларининг шарафини сақлашдан иборат.

Олтинчиси **шафқат** бўлиб, бу кишининг ўз жинсига, яъни жони бор ҳамма нарсага раҳмли ва шафқатли бўлиш, ўзгаларнинг дарду аламларини, қийин аҳволини ҳисобга олиб, шунга яраша, лекин изтиробга тушмасдан амал қилишдир.

Энди **иффатга** келсак, иффат деганда шаҳват, яъни лаззат ва манфаатга бўлган интилишнинг ақлга бўйсундирилиши тушунилади ва бу бир неча хислатни ўз ичига олади.

Буларнинг бири **ҳаё** бўлиб, бу уят ва енгилтаклик ҳисобланган ишлардан тийинишдир.

Яна бири **сабр** бўлиб, бу нафсоний қувватларни жиловлашдир.

Яна бири **қаноат** бўлиб, бу еб-ичмак ва кийинмакнинг имкон ва зарурат даражасидан ортиғини талаб қилмаслиқдир.

Яна бири **виқордир**. Виқор талаб қилинган нарсаларга эришишга бўлган ишонч билан киришиб, шошма-шошарлик қилмаслиқдир.

Яна бири маишатни ҳалол кечириш, молни яхшилик билан топиб, яхшиликка сарф қилишдир.

Яна бири **саховат** бўлиб, бу ачинмасдан ва аямасдан, лекин ҳаддан оширмасдан молни керак бўлган ўринларда, ўзига, яқинларига ва муҳтожларга сарф қилиш малакасидир.

Энди **адолатга** келсак, бу ҳаммани тенг кўриб, ҳаммага бирдай муносабатда бўлишдир. Адолат садоқат, вафо, таслим, хизмат каби хислатларни ўз ичига олади.

Садоқат чин дўстлик бўлиб, бунда киши ўзига раво кўрганни ўзгага раво кўриб, ўзига раво кўрмагanni ўзгага ҳам раво кўрмайди.

Таслим шаърий ҳукмларни, мавжуд қонуну қоидаларни ва кўпчиликка маъқул бўлган нарсаларни, ўзига ёқмаса ҳам мамнуният билан қабул этишдир. **Хизмат** бу кишининг ўз вазифа-бурчларини яхшилаб адо этишдир.

Вафо кишининг ўз навъига, хусусан, яқинларига мардона муносабатда бўлишидир.

Ҳар бир бола ушбу зикр этилган фазилатларни эгаллаб, таҳсил кўриб ва мутолаа қилиб, мазкур боболаримизнинг даражасига етиш истеъдоди билан туғилади. Жамиятда сиёсий, иқтисодий ва маърифий шароит бўлган тақдирда, болада интилиш бўлса, бу истеъдод албатта ўз самарасини беради.

Боланинг ўзига боғлиқ муҳим шартларидан бири шуки, у эринчоқлик ва ўйинқароқликни яқинига йўлатмаслиги керак. Дангасалик ва ишёқмаслик ўқувчининг энг хавфли душмани бўлиб, бу душман уни умрбод майиб қилиб қўяди. Бунинг акси — меҳнатсеварлик, тиришқоқлик ўқувчининг энг яқин дўсти бўлиб, уни тоабод ҳар жиҳатдан соғлом ва тетик сақлаб боради. Ўқувчининг телевизордан кўрадиган томошаси, радиодан тинглайдиган эшиттиришлари, ўтиришу суҳбатлари, ўйин-кулгиларининг ҳаммаси инсоний маъно ва мазмунга эга бўлиши керак.

Яна бир муҳим шарт — вақтни ғанимат билиш ва ўқишу ҳунар ўрганишни бир кун ҳам тўхтатмаслик ва бир дақиқа ҳам кечиктирмаслик. «Бугунги ишни эртага қўйма», «Қолган ишга қор ёғар» деган мақоллар теран мазмунга эга. Ўқувчилик даврида йўқолган ҳар бир соат ўрнини кейинчалик йиллар босолмайди, ҳолбуки умрнинг ҳар бир нафаси азиз.

Муҳим шартларнинг яна бири мактаб, билим ва ҳунар юртларининг ҳамда ўқитувчи ва устозларнинг қадрига етиш, ихлос билан ўқишу ўрганиш ва уларни қаттиқ иззату ҳурмат қилишдир. Ихлос бўлмаса, билим ва ҳунар олиб бўлмайди. Иззату ҳурмат бўлмаса, устознинг билим ва ҳунарини тўлиқ ўзлаштириб бўлмайди. Билим ва ҳунарнинг киши турмуши, унинг ахлоқи ва камоли учун аҳамияти жуда улуғдир. Чунки ҳунарли билан ҳунарсизнинг орасида ер билан осмонча фарқ бор. Ҳунар ўз табиати билан эзгу бўлгани учун у кишида ижобий хислатларни пайдо қилиб, унинг маънавий жиҳатдан ҳам ривожланишига кўмаклашади. Ҳунарсизда бу омилнинг йўқлиги унинг маънавий қашшоқлигига сабаб бўлади. Маънавий қашшоқлик кишида салбий хислатларни ривожлантиради. Салбий хислатлар эса шахсни руҳий маразларга дучор қилиб, уни ҳалокатга олиб келади.

Кишининг ҳунари қанча кўп бўлса, ўз ҳунарида қанчалик моҳир бўлса, унинг инсоний жиҳати шунчалик ривожланган ва шунга яраша шавқу завқи, фаҳму фаросати, лутфу назокати тараққий қилган бўлади. Ҳунарсиз кишида бунинг акси бўлади. Шунинг учун халқимиз «Ҳунари йўқ кишининг мазаси йўқ ишининг» деган.

Мана шунинг учун ота-оналар ўз фарзандларини, ўқитувчилар ўз ўқувчиларини, давлат раҳбарлари бутун авлодни илм олиб, ҳунар эгаллашга тарғиб қиладилар.

Оқил ёшлар бунга жавобан уларга яратилган имкониятлардан самарали фойдаланиб, боболаримизнинг маънавий ва маърифий, илмий ва фанний, адабий ва ахлоқий меросини мукамал ўрганган ҳолда ўзларига ёққан илму ҳунарларни эгаллайдилар. Бундан ҳам ўзлари улуғ манфаат кўрадилар, ҳам жамиятга фойда келтирадилар.

ОДОБ ВА АДАБ

«Адаб» сўзининг биринчи маъноси ҳар бир ишда меъёрни сақлашдир. Ишни чегарадан чиқмасдан меъёри билан қилиш учун билим керак бўлгани учун «адаб» билим маъносини ҳам ўз ичига олади. Бинобарин «адаб» деганда ўқиб, ўрганиб, хушахлоқ бўлиб, муомала ва ишни ўрнига қўйиб бажариш кўникмаси тушунилади.

Адаб сарриштасин тутқил, адабдин яхши роз ўлмас,
Адабсиз икки оламда, билингким, сарафроз ўлмас,

деганда шоир «адаб» сўзини мазкур маънода ишлатган. «Адаб ўрганмак», «адаб ўргатмак» каби мураккаб феъллар таркибида ҳам «адаб» сўзи мазкур маънодадир.

Адабсизни адабга келтириш учун баъзан тергаш ва баъзан жазолаш ҳам керак бўлади. Шунга биноан «адаб» сўзи таъзир маъносида ҳам қўлланади. «Адабини бермак», «адабини емак» ёки «адабини олмоқ» деганда «адаб» таъзир маъносидадир. Мумтоз адабиётда «адабини бермак» ўрнида кўпроқ «адаб қилмоқ» ишлатилади.

Адабиёт сўзи мана шу «адаб» сўзидан, унинг тарбиявий ва илмий маъноларини кўзда тутиб ясалган бўлиб, унинг луғавий маъноси адабга тегишли нарсалар, жумладан асарлардир.

«Одоб» сўзига келсак, бу сўз аслан «адаб» сўзининг кўплигидир. Мумтоз адабиётда «адаб»нинг кўплиги сифатида қўлланади. Ундан ташқари «одоб» сўзи инсон фаолиятининг айрим соҳаларига оид қоидалар ва уларга риоя қилиш маъносида ҳам ишлатилади. Масалан, «турмуш одоби», «кийиниш одоби», «муомала одоби» дегандаги «одоб» ана шу маънодадир. Бу маънодаги «одоб» русчага «культура» деб таржима қилинади. «Адаб» ва унинг кўплиги «одоб» сўзининг махсус илмий маъноси ҳам бор. Бу ҳолда мазкур сўзлар адабий илмларни, яъни тил ва адабиёт билан боғлиқ илмларни англатади. Бундан ўша илмларнинг адаб эгаллаш ва одобли бўлиш учун зарурлиги назарда тутилган. Оврупада шу маънодаги адаб сўзи қаршисида луғавий маъноси «сўзни севиш» бўлган «филология» атамаси қўлланади.

Адабий илмлар маъносидаги одоб куйидаги қисмларни ўз ичига олади:

1. Луғат илми	7. Аруз илми
2. Сарф илми	8. Қофия илми
3. Иштиқоқ илми	9. Иншо
4. Наҳф илми	10. Шеър фарзи
5. Маоний илми	11. Муҳозара
6. Байон илми	12. Расму-л-хат

Буларнинг аввалги саккизтаси усул, яъни адабий илмларнинг асосийлари, кейинги тўрттаси фуруъ, яъни адабий илмларнинг амалий тармоқлари ҳисобланади. «Луғат» деганда сўзнинг аниқ бир гаптаги махсус ҳолати эмас, тилдаги мутлақ жиҳати тушунилади. Ғарб тилшунослигида бу «лексема», яъни луғавий бирлик деб аталади. «Луғат»нинг кўплиги «луғот»дир. Масалан, «Ўзбек тилининг луғоти» дейилганда шу тилдаги ҳамма сўзлар, «Ўткан кунлар» романининг луғоти» дейилганда шу романдаги ҳамма сўзлар назарда тутилади. Шунга биноан луғат илми тилнинг луғавий бирликлари ҳақидаги илмдир. Сарф сўзнинг ўзгариши ҳақидаги илмдир. Ўзбек тилида сўзни кўшимчалар ўзгартиради. Масалан, «китоб» сўзининг «китоблар», «китобим», «китобни» деган ва ҳоказо шакллари бор. Бундай сўз шакллари «сийға» деб аталади, «китоблар» кўплик сийғаси, «китобим» биринчи шахс, бирлик, эғалик сийғаси, «китобни» тушум сийғаси. Баъзи тилларда сўз ўзгариши сўзнинг ўзгарадиган қисмини ўзгартириш натижасида содир бўлади. Араб ва рус тилларида бу ҳодиса мавжуд.

Сарф русчада «морфология» деб аталади. Наҳв илми сўзларнинг гаптаги таркиб қоидалари ҳақидаги илм бўлиб, бу ғарбда «синтаксис» деб аталади. Сўз сарф ва наҳв мавзуи бўлганда «калима» деб аталади. Иштиқоқ сўз ясалиши ҳақидаги илм. Бу ғарбда «деривация» деб аталади.

Маоний каломнинг ҳол талабига мослиги ҳақидаги илм, баён ифода йўллари ҳақидаги илм.

Аруз назм вазнлари, қофия мисраларнинг ҳамоҳанг қилиб тугатиш қоидалари ҳақидаги илм. Иншо турли мактуб, рисола ва ҳужжатлар ёзиш қоидаларидан иборат. Шеър фарзи шеърга баҳо беришдир. Бундаги «фарз» сўзи «фуруз» шаклида ёки унинг ўрнида «нақд» сўзи ҳам ишлатилади. «Танқид» сўзи «нақдлаш», яъни баҳолаш деган маънодадир.

Муҳозара тарихий воқеа ва ривоятлардан, салафларнинг ҳикматли сўз ва адабий асарларидан ўз ўрнида фойдалана билишдир. Расму-л-хат ёзув санъати, ҳарф шакллари ва имло билимидан иборат.

Одобга тааллуқли мазкур адабий илм ва фанларни эгаллаган олим «адиб» деб аталади. Бу маънодаги адиб сўзи русчага «филолог» деб таржима қилинади.

ЭРДАМ БОШИ ТИЛ

«Эрдам боши тил» Маҳмуд Кошғарийнинг луғатида қайд этилган жуда қадимий мақолдир. Бу мақолдаги «Эрдам» сўзи «адаб» ва «одоб» сўзларининг туркий муодилидир. Аждодимиз мана шу мақолга ва «умму-л-ъулум», яъни илмларнинг онаси деган иборага асосланиб, ҳамма илмлардан олдин тилни ва тил илмини диққат билан тугал ўрганганлар. Чунки тилни илмий ва амалий жиҳатдан мукаммал эгалламасдан бошқа илму фанларни асосли равишда ўзлаштириб бўлмайди.

Тил инсон ҳаётида оддий бир тус олганлиги туфайли киши унинг қанчалик муҳим эканлигини етарли даражада англай олмайди. Ҳолбуки, инсонни инсон қилган, илму фан ва иқтисоду маданиятни ривожлантирган ҳамда дунёни обод қилган воситаларнинг асосийси мана шу тилдир. Буюк аллома Абу Али ибн Сино инсон ҳайвондан ақли ва тили билан фарқ қилади, шунинг учун инсоннинг энг етуғи оқил ва чечани деган эди. Кишилар тил воситасида бир-биридан билим ва ҳунарни ўрганадилар ва ривожлантирадилар ҳамда билим ва ҳунар деб аталган ҳақиқий бойликни авлоддан авлодга тил хазинаси туфайли топшириб борадилар.

Тилдаги ҳар бир сўз бир хазинадир. Шунинг учун Хусрав Деҳлавий

«Сухани борик ҳамчу мў дар даҳон
Вале намегунжад дар ду жаҳон»

яъни:

Нозик сўз оғизда қил сингаридир,
Лекин икки жаҳонга сифмайди, —

деган эди. Алишер Навоий ҳам сўз ҳақида шундай деган эди:

«... Сўз дурредурким, анинг дарёси кўнгулдир ва кўнгул мазҳаредурким, жомий-и маоний-и жузву куллдур. Андоқким, дарёдин гавҳар ғаввос воситаси била жилва намойиш қилур ва анинг қиймати жавҳарига кўра зоҳир бўлур. Кўнгулдин дағи сўз дурри нутқ шарафига соҳиб-и ихтисос василаси билан гузориш ва оройиш кўргузур ва анинг қиймати ҳам мартабаси нисбатига боқа интишору

иштиҳор топар. Гавҳар қийматиға нечукким, маротиб асру
кўпдур, ҳаттоки, бир дирамдин юз тумангача деса бўлур.

Қ и т ъ а:

Инжуни олсалар муфарриҳ учун,
Минг бўлур бир дирамға бир мисқол,
Бир бўлур ҳамки, шаҳ қулоққа солур:
Қиймати мулк ибраси амвол.

Сўз дуррининг тафовути мундин доғи беғоятроқ ва
мартабаси мундин ҳам бениҳоятроқдур. Андоқки, шара-
фидин ўлган баданға руҳ-и пок етур, касифидин ҳаётлиқ
танға захр-и ҳалок хосияти зуҳур етур».

Тил ўта мураккаб илоҳий бир ҳодиса бўлиб, унинг
турли жиҳатлари бор. Тилнинг моддий жиҳати товушдир,
ёзувда ҳарф. Лекин ҳарф товушга нисбатан иккиламчи
ҳодисадир. Табиий тилларнинг ҳаммаси товушдан иборат
бўлиб, ҳарф товушнинг замон ва масофасини кенгайти-
риш учун пайдо бўлган белгидир.

Товуш табиатан ҳаво тўлқинларидан иборат бўлгани
учун у жонсиз табиий ҳодисаларга ўхшайди. Аммо тил
товуши оғиздан чиқиб қулоққа эшитилади. Мана шу ай-
тилиш ва эшитилиш жиҳатдан у ҳар бир кишига хосдир.
Аммо тил якка шахсга хос туғма ҳодисаларга кирмайди.
Чунки тил мавжуд бўлиши учун кўпчилик, жамият бўли-
ши шарт. Масалан, киши болаликдан кишилар орасида
ўсмаса, у умуман тил билмайди. Кишилар орасида ўсган-
да ҳам ўз миллатидан қатъи назар қайси халқ орасида
ўсса, шу халқ тили унинг она тилиси бўлади. Инглиз
Арабистонда катта бўлса, араб тилини билиб, инглиз
тилини билмайди. Агар араб Англияда улғайса, инглиз
тилини билиб, араб тилини билмайди. Араблар орасида
ўсган инглиз ўз халқининг тилини ўрганмоқчи бўлса, уни
чет тилидай ўрганади, инглизлар орасида вояга етган араб
ҳам ўз халқининг тилини ўрганишни истаса, уни чет ти-
лини ўргангандай ўрганади.

Демак, тил моҳиятан табиий ҳодиса ҳам, якка киши-
га хос ҳодиса ҳам эмас экан. Тил фақат бир жиҳати, яъни
товуш томони билан табиий, яна бир жиҳати — нутқий
қобилият томони билан якка шахсга хос. Аммо моҳият-
эътибори билан жамият маҳсули бўлиб, ижтимоий ҳоди-
са экан.

Ҳар бир нарсанинг моҳиятини аниқлашда унинг вазифасини ҳам ҳисобга олиш керак экан. Тилнинг вазифаси нимадан иборат? Тилнинг бир неча вазифаси бор, лекин бизга унинг асосийси, унинг ижтимоийлиги билан боғлиқ вазифаси керак. Кишилар бирор ҳодисага, фикр, истак, сўроқ ёки ҳаяжонни тил билан ифодалядилар, ифодаланмиш нарсани бир-бирига билдирадилар. Демак, тил ифода ва алоқа воситаси экан. Тилнинг алоқа воситаси бўлиш вазифаси унинг ижтимоийлигини тақозо қилувчи вазифадир. Шундай қилиб, тилнинг моҳияти унинг ижтимоийлиги, ифода ва алоқа воситасилигидан иборат экан.

Тилшунослик ва мантиқда тил билан тафаккурни қориштирмаслик таъкидланади. Тил ва тафаккур мавзуи тилнинг ана шу ифода воситаси эканлиги билан, аниқроқ қилиб айтганда, унинг фикр ифодалаши билан боғлиқ.

«Тафаккур» фикр юритиш, ўйлаш дегани. Инсон ҳайвондан ўйлаш қобилияти билан ҳам фарқ қилади. Яшаш учун ҳар бир жондор ўзидан бошқа жонли ва жонсиз мавжудот билан маълум бир муносабатда бўлиши шарт. Унга ҳаво, сув ва озуқа керак, душмандан ўзини сақлаши, дўстига кўмаклашиши лозим. Ҳайвондаги бу муносабат онгсиз равишда амалга ошади. Ҳайвон ўйлаб иш қилмайди. Унинг ҳамма ҳаракати туғма табиий ва қисман тақлидий равишда кечади.

Инсоннинг, ҳайвондан фарқли ўлароқ, маънавий жиҳати ҳам бўлгани учун унинг ўз атрофига бўлган муносабати онгли тарзда бўлади. У ҳар бир ишни ўйлаб қилади. Ҳар бир киши ўз ишининг унумли бўлишини ва яхши натижа беришини истайди ва бунга эришишнинг турли йўлларини ўйлаб топади. Кишининг бошқа инсоний жиҳатлари сингари унинг тафаккурга алоқадор томони ҳам ўз тажрибаси ва ўзгалардан ўрганиш натижасида тўплана борган билим ҳисобига ривожлана боради. Бунда кишиларнинг бир-бири билан фикрлашиши энг зарурий шартлардан биридир. Кишилар бир-бирларининг фикрини билмаса, ўзлаштирмаса, авлоддан авлодга қолдирмаса, жамиятда ҳам, ҳар бир шахсда ҳам ривож бўлмайди, фикрни ифодалаш ва кишилар уни бир-бирига маълум этишда

тил воситачилик қилади. Шу билан бирга фикрлаш жараёнида ҳам тилнинг бевосита иштироки бўлади ва тил тафаккурнинг ривожланишига, онгнинг ўсишига ёрдам беради.

Фикрни тил воситаси билан ифодалаш уни гапга айлантириб айтиш ёки ёзишдан иборат. Шу йўл билан фикр ўзгаларга билдирилади. Фикр айтилмаса ёки ёзилмаса, ифодасиз ва номаълум бўлиб қолади. Демак, фикр тил туфайли воқеалашар, зеҳндан ташқарига чиқиб реаллик тусини олар экан. Фикрлаш жараёнидаги тилнинг иштироки шундаки, киши бир нарсани ўйлаганда шунинг суврати ва тушунчаси билан баробар ўша нарса ва тушунчани англатувчи сўзлар ҳам хаёлга келади ҳамда ўйлаш натижасида вужудга келган ҳукм билан бирга уни ифодалаш мумкин бўлган гап шакллари ҳам хаёлдан кечади. Ҳатто сўзлар ва гап товуш чиқармасдан айтилгандек ҳам бўлади.

Тафаккур билан тилга мана шу жиҳатдан қараганда, яъни фикрнинг ифодаланиши ва фикрлаш вақтида тилнинг иштирокини эътиборга олинганда, тафаккур ва тил бир нарсанинг икки — ички ва ташқи жиҳатларидан иборатга ўхшайди. Аммо тафаккур билан тилнинг ўзига хос хусусиятларини назарга олсак, унда биз уларни айнан бир нарса деб билолмаймиз. Чунки ўйлаш билан сўзлаш бир нарса эмас. Мана шунинг учун бир нарса ҳақида онгимизда ҳосил бўлган билимни «тушунча» деймиз, ўша нарса ва тушунчани билдириш учун айтиладиган лафзни «сўз» деймиз. Бирор ҳодисани ўйлаб, миямизда бир қарорга келсак, уни «ҳукм» деймиз, агар шу ҳукмни сўз билан ифодалаб айтсак, уни «гап» деймиз. Шундай қилиб, тафаккур билан тил айнан бир нарса эмас, аммо уларнинг орасида узвий алоқа мавжуд экан.

Тилнинг маърифий аҳамияти ҳам улуғдир. Тилнинг билиш борасидаги аҳамияти оддий билим билан чекланмай, маърифатни, яъни билишнинг энг оддий мартабасини ҳам ўз ичига олади.

Дунёга келган ҳар бир бола ҳақиқий инсон бўлиб етишиши учун жуда кўп нарсаларни билиши керак. У ўзига керакли билимни кўриб ҳамда эшитиб ва ўқиб ўрганади. Эшитиб ва ўқиб ўрганиш тил воситасида амалга ошади

ва бунинг имконияти чексиздир. Агар тил бўлмай, ҳар бир кишининг тириклиги унинг ўз тажрибасига асосланган бўлса эди, инсон шу кунгача ҳайвон қандай яшаса, шундай яшаган бўлар эди. У бугунги маданий ва маънавий тараққиётга эришмаган бўлар эди.

Тилнинг биринчи маърифий аҳамияти шундан иборатки, тил туфайли жамият аъзоларининг ҳар бирида ҳосил бўлган билим оммалашиб, унинг кўпчилик томонидан ривожлантирилишига имкон туғилади. Ундан ташқари, тил туфайли билим авлоддан авлодга оғзаки ва ёзма тарзда қолдирилади, натижада янги авлод ўтган авлоднинг ишини янгидан бошламасдан, уни давом эттиради. Бу билан яна тараққиёт таъминланади.

Тил илм олишда замон ва макон ғовини ўртадан кўтаради. Тил туфайли энг қадимги маълумотларга эга бўламиз, ҳатто келгусига оид маълумотларни ҳам оламиз. Коинотнинг ҳамма еридаги маълумотни сўз билан ифодалаб билдириш мумкин.

Ҳар бир ўқувчи мактабда қанчадан-қанча билим олади. Шу билимларни олишга тил туфайли муяссар бўлади. Акс ҳолда ҳар бир ўргатилаётган нарсани, ҳеч бўлмаганда унинг сувратини ўқувчига кўрсатиш керак бўлар эди. Бу, албатта, жуда кўп вақтни ва жойни талаб қилар эди.

Бугина эмас, биз тил туфайли сезги узвлари билан билиб бўлмайдиган нарсаларни ҳам ўрганамиз. Кўриниши, шакли бор нарсаларнинг суврати онгимизга ўрнашиши мумкин, лекин шаклсиз нарсаларни биз фақат сўз шаклида ўзлаштирамиз. Худди шунингдек, мавжудотнинг кўринмас ички жиҳатларини ҳам сўз шаклида ўзлаштирамиз ва тил воситаси билан ўзгаларга тушунтирамиз.

Тилнинг ўрганиш ва ўргатишни жуда осонлаштирадиган яна бир хусусияти шундаки, у умумлаштириш хусусиятига эга. Сўз ёрдамида биз мавжудотни ўрганиб умумий тушунчалар ҳосил қиламиз ва бу тушунчалар мавжудотнинг умумий хоссаларини ўрганишга, ҳатто уларнинг ҳақиқатини идрок этишга имконият туғдиради. Тил туфайли биз ҳақ билан ноҳақни, яхши билан ёмонни биридан фарқлашни ўрганамиз.

Шундай қилиб тил жуда катта маърифий аҳамиятга эга экан. Аммо тилнинг аҳамияти бу билан тугамайди.

Унинг жуда улуғ бадий аҳамияти ҳам бор. Тилнинг бадий имконияти чексиздир. Тил имкониятининг чексизлиги ва аҳамиятининг ниҳоятда улуғлиги унинг ҳам моддий ва ҳам маънавий оламларни қамраб олганлигидир.

Бадийлик, бошқача қилиб айтганда, бадийят бу гўзалликнинг калом кўринишидир. Борлиқдаги гўзалликнинг кўринишлари жуда кўп. Масалан, табиий гўзалликнинг сон-саноғи йўқ. Фақат тўрт фаслнинг ҳар бири минг-минглаб гўзал нарсаларни вужудга келтиради. Мана, кўкламни олинг. Оқ чойшабга ўралиб ухлаб ётган ер устидан сабо, яъни шарқдан эсадиган илиқ, табиатни уйғотувчи ел қор кўрпасини ер устидан кўтариб, уни кўк кўрпа билан буркайди ва бу кўк бағридан ранг-баранг чечакларни ундиради. Дарахтлар гуллаб, асаларилар гул ширасидан минг дардга даво асалларни ҳозирлашга киришади. Шовқин-суронлар ва замбарак овози бўлмаган, тинчлик ва осойишталик ҳукм сурган гулзорларда тун ярмидан тонггача булбул сайраб, соф кўнгилларга лаззат бағишлайди.

Бутун мавжудотнинг, хусусан, инсоннинг тузилиши, юриш-туришида қанчадан-қанча етуклик, жумладан, гўзаллик бор. Аммо табиий гўзалликдан ташқари яна инсон вужудга келтирадиган сунъий гўзаллик ҳам бор. Хунарманду санъаткорлар буюмларга, иншоотларга гўзал тус берадилар. Уста деҳқонлар гўзал боғу роғларни вужудга келтирадилар. Куйчилар куй, ашулачилар ашула, раққосалар рақс, наққошлар нақш яратадилар.

Мана шуларнинг ҳаммаси ва уларнинг гўзаллиги тил воситасида акс этирилади. Бу тилнинг гўзалликини ифодалашдаги хизматидир. Аммо тилнинг ўзидан ҳам гўзаллик моддаси сифатида, хусусан, қаламу сўз аҳли ва умуман халқ фойдаланади. Чунки тил етук ҳодисалардан бўлиб, унда гўзаллик учун зарур бўлган ҳамма сифатлар мавжуддир. Биринчидан, тил табиат ва инсондаги мавжуд гўзалликини акс этириш воситаси бўлса, иккинчидан, тилнинг ўзи гўзалликини вужудга келтиради. Шоир ва ёзувчилар ҳамда оддий халқ орасидаги минглаб чечанлар тилнинг мазкур ҳар икки жиҳатининг биридан ёки ҳар иккисидан бирдек фойдаланадилар ва шу билан ўқувчи ёки тингловчига роҳат бағишлайдилар.

Тилнинг гўзалликни ифодалаши ёки акс эттириши қандай амалга ошади? Бунинг жавобини олиш учун аввал «гўзаллик нима?» деган саволга жавоб беришимиз керак. Чунки гўзалликни ҳар хил тушуниш мумкин. Айниқса инсондаги гўзалликнинг нимадан иборатлигини билиб олиш учун кўп билим ва тажриба лозим. Ҳозирги ўқувчи ўғил-қизларнинг кўпи ота-оналарининг, боғча мураббийлари ва мактаб ўқитувчиларининг, матбуот ва адабиётнинг тарбияси натижасида ёмондан яхшини, жумладан, хунукдан чиройликни ажратадиган бўлганлар. Лекин оз бўлса-да гўзалликни, хусусан, инсон гўзаллигини яхши тушуниб етмаган ёшлар, ҳатто қариялар ҳам бор. Гўзалликка тўғри муносабатда бўлиш ва уни тўғри тушуниш учун аввало ҳар бир нарсанинг маъносини ёки мазмунини эътибордан қочирмаслик ва унинг фақат суврати ёки шакли билан чекланмаслик керак. Ҳар бир нарса ва ҳодисанинг суврати ва маъноси бўлади. Маъно бирламчи, суврат иккиламчидир. Масалан, кийимни оладиган бўлсак, унинг кўриниши сувратини, қулайлиги ва ўз вазифасига мувофиқлиги унинг маъносини ташкил қилади. Кийим аввало ноқулай эмас, қулай, соғлиққа зарарли эмас, фойдали бўлиши, тананинг ёпиладиган ерларини ёпиб туриши ва кишини ташқи муҳит таъсиридан — совуқдан, намдан, шамолдан ёки куёш нуридан сақлаши зарур. Ундан кейин у чиройлик шаклга эга бўлиши лозим ва бу шакл кийимнинг вазифасига хилоф бўлмаслиги зарур.

Баъзан йиртқич ҳайвонлар кўринишда уй ҳайвонига нисбатан кўркам бўлиши мумкин, аммо моҳиятан зарарли бўлгани учун у кишида ҳақиқий гўзаллик завқини уйғотмайди, аксинча, киши кўнглига даҳшат солади ёки уни жиркантиради.

Айрим заҳарли ўсимликлар рангдор гули билан, масалан, райҳонга нисбатан яхшироқ кўринишга эга бўлиши мумкин. Аммо у унинг табиатини билган кишига райҳонга нисбатан гўзал бўлиб туюлмайди.

Гўзалликни тўғри тушуниб, ундан баҳраманд бўлиш учун зарурий шартлардан яна бири шуки, ҳамма ҳолда ҳам гўзалликдаги табиийлик сунъийликка нисбатан устун туради. Инсон табиий гўзалликка сунъий гўзаллик

қўшади, лекин унинг ўрни ва меъёри бор. Масалан, боғ-бон гулзор қилганда гулларни маълум бир тартибда жойлаштириб, ҳар тупни бутаб, унинг табиий гўзаллигига сунъий гўзаллик қўшади, аммо уни яна ҳам гўзал қиламан деб гулбарглариغا нақш солмайди ёки бирор ўзга рангга бўймайди. Бунда унинг табиий гўзаллиги йўқолади ва у гул сифатида ўз қадрини йўқотади. Биринчи ҳолда, яъни гул тупларини бир-бирига нисбатан ва ҳар тупнинг шохларини тартибга солганда унинг табиий гўзаллигига зарар етмайди. Агар боғбонга бошқа ранг керак бўлса, у ўша рангни гулнинг табиий хоссасига айлантиради. Бунга у гулларни чатиштириш йўли билан эришади. Бунда гўзалликнинг табиийлигига футур етмайди. Биринчи ҳолда боғбон қалбакилик қилган, иккинчи ҳолда моҳирлик кўрсатган бўлади. Биринчи тақдирда у кулги бўлади ёки кишиларни ранжитади, иккинчи тақдирда ҳам маҳорати, ҳам янги навъ гули билан ҳаммани хушнуд қилади ва бунинг натижасида ўзи ҳам шоду хуррам бўлади.

Энди инсондаги гўзалликка ҳам табиий нуқтаи назардан қарасак, ундаги гўзаллик қонуни ҳам ўша гулдаги қонуннинг ўзи. Гулбаргга нақш солиб, уни бўёқ билан бўяб бўлмаганидек, кишининг баданига, айниқса юзига ҳар хил шаклларни тушуриб бўлмайди, уни бўяб ўзгартириш ярамайди, мучаларнинг табиийлигини бузиш мумкин эмас. Аммо инсонда ихтиёр кучлилиги ва кишиларнинг гўзалликка муносабати турлича бўлгани учун баъзи шахслар мазкур қонунга хилоф ишларни қиладилар ва ўзларича оқилона иш қилдим деб ўйлайдилар. Аммо кейинчалик ўз қилмишларига ўкинадилар. Баданга қилинадиган нинабитиг ва нинанақшлар, упа, энглик ва бошқа сунъий пардоз моддаларидан суиистеъмол қилишлар ва модапарастликлар гўзалликнинг, жумладан, табиий гўзалликнинг моҳиятини англамаслик натижасида содир бўлади. Бундай амалларнинг энг қабиҳи — бу табиий узвларни сунъийлаштиришдир. Соғ тишни арралаб, бузиб унга олтин қоплаш шу жумладандир. Афсус ва минг афсуски, олтин тишни ҳусн деб билган ёшларимиз соғ табиий тишни металл билан алмаштириш табиий қўлни кесиб ташлаб сунъий чарм қўл билан алмаштириш билан баробар эканлигини ҳаёлларига ҳам келтирмайдилар.

Энди тилга қайтайлик. Тил бир жиҳатдан табиат ва инсондаги гўзалликни акс эттирувчи восита бўлса, иккинчи жиҳатдан унда гўзалликни вужудга келтирувчи жиҳатлар ҳам мавжуд дедик. Биз тилга гўзаллик жавҳари сифатида назар соладиган бўлсак, унинг кишини ҳайратга соладиган даражада етуқлиги бор.

Қайси бир тилни олманг, ундаги товушлар юзга етмайди. Масалан, ҳозирги ўзбек адабий тилида ўттиз битта товуш бор. Ўзбек тилига тарихан назар солган вақтимизда ёки шеваларни ҳисобга олганимизда кўпроқ бўлади, аммо қирқтадан ошмайди. Мана шу қадар озгина товушдан ўзбек тили тарихида миллиондан ортиқ сўз ясалган ва бу сўз ясалиши керак бўлган тақдирда чексиз давом этиши мумкин. Бу чексиз имконият дунёдаги ҳамма тилларга хос.

Тилнинг мана шу етуқлиги унинг ўзининг гўзаллигини ва ундан фойдаланувчининг, яъни сўзловчининг ёки ёзувчининг маҳоратини таъминлайди.

Бир нарсани ясаётганда ясовчининг маҳорати ва ясалган нарсанинг гўзаллиги нимада намоён бўлади? Хоҳ табиий, хоҳ сунъий нарсанинг кўрки унинг бўлақларининг бир-бирига нисбатан муносиблигидан ёки мутаносиблигидан иборатдир. Масалан, бир уйнинг учта деразаси бўлиб, учови ҳажмда ё шаклда ё ўрнашишда ёхуд уччала жиҳатдан уч турли бўлса, бу ҳол ўша уйни хунук қилиб қўяди. Агар ўртадаги дераза бошқача бўлиб, икки ёндагиси бир хил бўлса ҳам уйнинг кўрки бузилади.

Бадиийлик деб аталувчи калом ҳусни ҳам сўзларнинг бир-бирига товуш ё маъно жиҳатидан ёхуд ҳар икки жиҳатдан муносиблигидан вужудга келади. Бир-бирига муносиб сўзлардан гўзал ибора ва гаплар вужудга келади. Бир-бирига муносиб гаплардан гўзал фасллар, фасллардан боблар, боблардан китоблар яратилади.

Сўзларни маълум тартибга солиб мисралар, мисралардан байту бандлар, байту бандлардан тизма асарлар ижод қилинади.

НАВОИЙНИНГ ТИЛ ХИЗМАТИ

Маълумки, улуғ сўз султонлари адабий тил ривожига салмоқли ҳисса қўшадилар. Бундан Навоий ҳам мустасно

эмас. Унинг асарлари сўз санъатининг юксак ғоялар ифодаланган олий намунаси бўлиши билан бирга мукаммал адабий тил намунаси ҳамдир.

Навоий асарлари тилининг бой ва гўзаллиги шундаки, унда кундалик турмушда оддий сўзлашувда ишлатиладиган сўзлардан тортиб турли илму фанларга оид атамаларгача жуда аниқ ва ўринли равишда истеъмол қилинган.

Навоий тилидаги сўзлар кўлам жиҳатдангина эмас, ранг-баранглик жиҳатидан ҳам диққатга сазовордир. Навоий тилнинг луғавий бойлигини оширишда туркий ва ўзлашма сўзлардан самарали фойдаланган.

Шоирнинг тили сийға жиҳатидан ҳам унғача ёзилган туркий асарлар тилидан ўзининг бойлиги ва ранго-ранглиги билан кескин фарқ қилади.

Худди шу ҳолни Навоий тилининг наҳвида ҳам кўра-миз. Унинг асарларида турли бирикма ва гап таркиблари мавжуд.

Навоий туркий тилнинг ривожига муҳим бир даврнинг бошланиши ва унинг кейинги тараққиёти учун муносиб замин ҳозирлаб берди. Бу Навоийнинг тил тараққийсига қўшган амалий ҳиссаси бўлди. Навоий тил ривожига жуда салмоқли назарий ҳисса ҳам қўшди. Унинг «Муҳокамату-л-луғатайн»и илмий асар бўлиб, у фақат ўзбек тили нуқтаи назаридан эмас, умумий тилшунослик нуқтаи назаридан синчиклаб ўрганишга лойиқ асардир. Бу асарда тил ва унинг назарий масалалари илмнинг бугунги талабларига жавоб бера оладиган даражада таҳлил қилинган.

Туркий тилнинг умумхалқ тили нуқтаи назаридан бой ва етуклигини XI асрдаёқ Маҳмуд Кошғарий намойиш қилиб, унинг араб тили билан бемалол рақобат қила оладиган тил эканлигини таъкидлаб ўтган эди. Навоий туркийнинг фикрий ва бадиий фазилатларини форс тили билан чоғиштириб баён қилади. Масалага юзаки қаралганда Навоий ўз асарини туркийни юқори кўтариб, форсийни қуйи тушириш мақсадида ёзган деган нотўғри хулосага келиш мумкин. Ҳақиқатда эса Навоийнинг «Муҳокамату-л-луғатайн» асари форс тилини юқори даражада ёзилган асар эмас. Шоир форс тилини юқори даражада

ривожланган адабий тиллар қаторига қўшди. Бу тилда ўзи ҳам ижод этди, бошқа туркий шоирларнинг ҳам форс тилида ижод этишини қораламади. Фақат «агар иккаласи тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари билан кўпрак айтсалар эрди ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболаға қилсалар, иккаласи тил била тенг айтсалар эди», дейди.

Навоийнинг «Муҳокамату-л-луғатайн»ни ёзишдан мақсади форсийда ижод қилувчи турк шоирларига туркийнинг ҳар жиҳатдан бойлигини ва унда олий даражадаги бадий асарлар яратишга ҳамма имкониятлар мавжудлигини назарий жиҳатдан исботлаб бериш ва туркийзабон халқдан чиқадиган санъат ва илм аҳлларини ўз халқи олдидаги элпарварлик бурчларини адо этиш учун туркийда ҳам ижод этишга даъват этиш эди. Навоий ўз даврининг илғор умумбашарчиларидан бири эди. Унинг бутун ижоди ва фаолияти фақат туркийларга эмас, умуман инсон хизматига қаратилган эди. Шунинг учун ҳам у ўзининг чуқур билими, қўлидаги ўткир илмий ҳужжат ҳамда далиллардан суниестемол қилмади.

У шоир бўлишига қарамай «Муҳокамату-л-луғатайн»да форс ва ўзбек тилларини чоғиштираётганда мадҳ ва ҳажв ҳамда муболаға каби воситаларини мутлақо ишлатмайди, далилу ҳужжатларни бўрттирмасдан ўз ҳолича келтиради. Навоий ўзининг туркий хусусидаги ҳолисона фикрларини яққол қилиб кўрсатиш ва рад этиб бўлмайдиган даражада исботлаш учун уни ўзи мукамал билган ва комиллиги тан олинган форсий билан чоғиштиришга қарор қилди. Бу тўғри ва ягона илмий услуб эди. Акс ҳолда Навоийнинг туркий ҳақидаги илмий ҳулосаларини ўзга тилни билмаган ҳолда ўз тилини мадҳ қилувчиларнинг фикридан фарқ қилиш қийинлашар эди. Шунинг учун ҳам инсоннинг маърифат касбидаги асосий қуроли бўлмиш таққослаш услубига бу ўринда мурожаат қилмасликнинг ҳеч иложи йўқ эди. Навоийнинг туркийни таққослаш учун форсийни олишининг яна бир сабаби турк шоирларининг кўпроқ форсийда ижод қилишга мойилликлари ва туркийнинг фазилатларидан беҳабарликлари бўлди.

Навоий мазкур шоирларнинг форсийда ижод қилишларига бу тилда бой шеърий анъананинг мавжудлиги ва

мутахассисларнинг кўплиги туфайли форсийда ижод қилиш осонлигини, аксинча, туркийда қийинлигини сабаб қилиб кўрсатади. Бу ҳам жуда тўғри фикр. Бу билан Навоий масаланинг туб моҳиятини очиб берган. Чунки масалага юзаки қараган киши туркий ноқис бўлганлиги учун турклар бошқа тилга мурожаат қилишган деган хулосага келиши мумкин. Аслида эса Навоий исботлаб бергандай, нуқсон халқ яратган тилда эмас, балки шоирларнинг ўзида экан. Мана шуларни ҳисобга олиб, Навоий туркийнинг форсийга хос бўлмаган, лекин шоир учун муҳим бўлган баъзи хусусиятларини «Муҳокамату-л-луғатин»да баён қилган.

Шундай хусусиятлардан бири туркийда умумий тушунчаларни англатувчи сўзлардан ташқари жузъий тушунчаларни билдирувчи сўзларнинг кўплигидир. Навоий форсийда муодили бўлмаган юзта феълнинг рўйхатини беради ва турли соҳага оид буюм, табиий ҳодиса, ҳайвон ва парранда исмларини келтиради, уларнинг баъзиларига шеърий мисол келтириб, маъноларини тушунтириб беради. Ундан ташқари бундай туркий сўзларнинг айримлари форс тилида ҳам қўлланишини айтиб ўтади.

Иккинчи хусусият — туркийда шаклдош сўзларнинг кўплиги бўлиб, бу тажнис, ийҳом санъатлари учун зарурдир. Навоий от (исм), от (ҳайвон), от («отмоқ»дан буйруқ) ва ит (кўппак), ит (йўқол), ит (итар) сўзларига мисол тариқасида иккита туюқ келтиради ва яна бир неча шаклдош сўзларни маъноси билан санаб ўтади.

Учинчи хусусият — туркийда форсийда бўлмаган, лекин нутқ учун зарур бўлган сийға ва таркибларнинг мавжудлигидир. Бу масалада ҳам Навоий тўғри илмий мақомда туриб, ортиқча фикрлар айтмаган. Масалан, ўзбек тилида отнинг махсус турловчилари бор, форс тилида йўқ. Лекин Навоий туркийнинг бундай хусусиятлари ҳақида гапирмайди, чунки форсийда мазкур қўшимчалар билан ифодаланадиган маънолар кўмакчилар билан ифодаланади. Шунинг учун Навоий туркийнинг наҳвий афзалликларига форсийда йўқ бирликларнинг ҳаммасини киритмасдан икки талабга жавоб берадиганларинигина киритган. Биринчидан, бундай бирлик нутқ учун зарур бўлган бир маънони англатиши керак, иккинчидан,

форс тилида шу маънони ифодаладиган восита бўлмаслиги керак.

Тўртинчи хусусият — туркийнинг товуш хусусияти қофия учун форс тилиниги нисбатан қулайроқдир. Ун-лиларнинг қатордаги фарқи ва талаффуздаги яқинлиги қофияда бир турдаги сўзларни кўпроқ келтириш имкониятини беради ҳамда сўз танлашда қофия талаби билан бўладиган маҳдудликнинг камайишига олиб келади.

Шундай қилиб, улуғ шоиримиз Алишер Навоий ўзбек адабий тилининг ривожига буюк амалий ва назарий ҳисса қўшган. Бундан эса бошқа туркий халқлар ҳам манфаатдор бўлди.

ҚОФИЯ

Қофия деб икки ёки ундан ортиқ мисра охиридаги лафз-дошликка айтилади. Қофиядаги лафздошлик равийдошликка асосланган бўлиб, бу равийдошлик тугал лафздошликкача бориши мумкин. Қофия лафздошлигини қофиядош сўзлар ҳосил қилади. Қофияланувчи сўзлар ҳам лафздошлик, ҳам маъно жиҳатидан тенг бўлиши мумкин эмас. Улар лафздошлик жиҳатидан тенг бўлса, маъно томонидан, маъно тарафидан тенг бўлса, лафздошликда фарқ қилиши керак. Бошқача қилиб айтганда, қофияда бир сўз бир шаклда такрорланмайди. Қофиядан сўнг қофияланувчи мисраларда айнан такрорланувчи сўзларнинг ҳаммаси «ра-диф» дейилади. Такрорланувчи сўз ёки сўзлар қофиянинг олдида бўлса, унга «ҳожиб» дейилади¹:

Кўнгли чекиб маскан аро нақши сайр,
Сайрда йўқ, кўнгли аро нақши ғайр.

Гусса жаҳон ичра чекиб жон учун,
Жонни фидо қилғали жонон учун.

Бу байтларнинг биринчисида «сайр» билан «ғайр» қофия, «аро нақши» ҳожиб, иккинчи байтда «жон» билан «жонон» қофия, «учун» радифдир.

¹ Қофия мисоллари Навоий асарларидан олинди.

Қофия ҳосил бўлиши учун қофияланувчи мисралар охиридаги ёки радиф олдидаги сўзлар қофиядош бўлиши зарур.

Қофия ҳосил қилувчи сўзларнинг қофиядошлиги ўзак билан ўзак орасида, ўзак билан қўшимча ўртасида ва бир хил бўлмаган қўшимча билан қўшимча орасида вужудга келади. Масалан, қуйидаги байтнинг қофияси қофиядош бўлган «ойин» ва «таскин» сўзларига асосланган:

Гарчи тижорат бўлуб ойинлари,
Бўлмади бир мулкда таскинлари.

Қўшимчалар бир хил бўлганда ўзак қофиядош бўлиши шарт. «Ойинлари»га, масалан, «борлари»ни қофия қилиб бўлмайди. Тубандаги байтнинг қофияси «ариғ» ўзаги билан «-лиғ» қўшимчаси орасидаги қофиядошлик асосида ҳосил бўлган:

Пайкаридин зоҳир ўлуб чашмалиғ,
Хатти шуоий анга ҳар ён ариғ.

Мана бу байтнинг қофиясига эса «-тур» билан «-кур» қўшимчаларининг қофиядошлиги асос бўлган:

Балки бу меҳмонни ўзи келтуруб,
Уйига ҳамроҳ ўлуб еткуруб.

Қофия қуйидаги бирликларни ўз ичига олади:

Равий. Қофиядошлик ўзак билан ўзак орасида бўлса, ўзак охирида, ўзак билан қўшимча орасида бўлганда ўзак билан қўшимча охирида, қўшимча билан қўшимча орасида бўлганда шу қўшимчалар охирида такрорланувчи янгроқ товушга равий дейилади.

Демак, ўзбек тилидаги ҳамма ундош товушлар ва «о», «у», «ў» унлилари қофияда равий бўлиб кела олади. Масалан, Навоийнинг қуйидаги байтларидаги ўзак охирида келган ундош товушлар равийдир:

Жон фараҳ топти, лабинг жавҳари бўлғач анга қут,
Оллоҳ-оллоҳ, не муфарриҳ бўлур эрмиш ёқут.

Ҳар гадоеким, жаҳонда бир мувофиқ ёри бор,
Хизр умрию Сикандар ҳашматидин ори бор.

Бут олдида чу сужуд айлагум ичиб бода,
Дирам йўқ эрса, гарав хирқа бирла сажжода.

Биринчи байтда «қут» билан «ёқут»даги «т», иккинчи байтдаги «ёри» билан «ори»даги «р», учинчи байтдаги «бода» билан «сажжода»даги «д» равийдир. Иккинчи қофиядаги «и» ҳам қўшимча бўлгани ва янгроқ бўлмагани учун, учинчи қофиядаги «а» ўзакда бўлишига қарамасдан янгроқ бўлмагани учун равий эмас.

Куйидаги байтда «мубтало» билан «фидо»даги «о» равийдир.

Лаъли лабингки, жоним эрур мубтало анга,
Махлас демаки, истарам ўлғай фидо анга.

«У» билан «ў» бир қофияда равий бўлиб кела беради:

Зулфунг очилиб, ораз-и дилжў била ўйнар,
Ўинду бачае шўхдурур су била ўйнар.

Ул шўх кўнгул лавҳин этиб тийра нафасдин,
Бир тифлдур алқиссаки, кўзгу била ўйнар.

«И», «Э» ва «а» унлилари ноянгроқ бўлгани учун ёнида бирор янгроқ товуш бўлса жарангдошлик ҳосил қилиш хусусиятини йўқотади. Шунинг учун булар фақат шу товушларнинг ўзидангина иборат бўлган сўзларда равий бўлиб келиши мумкин, масалан, «ма» билан «а», «не» билан «э»да.

Равий ундош товуш бўлганда унинг олдида келган, вазн нуқтаи назаридан қисқа бўлган унлига «тавжиҳ» дейилади, равийдан кейин келганига «мажро» дейилади. Масалан, «биз» билан «сиз» қофиясидаги «и», «тун» билан «қун» қофиясидаги «у», «тан» билан «суман» қофиясидаги «а», «сен» билан «мен» қофиясидаги «е» тавжиҳдир. «Ёди» билан «бедоди» қофиясидаги «и», «нола» билан «лола» қофиясидаги «а» мажродир. Қофиядаги мажро бир хил бўлиши шарт. Мажродаги унли фақат қаторда фарқланиши мумкин. Масалан, тил орқа «и»си билан тил олди «и»си бир қофияда қолиши мумкин. Тавжиҳ мажрога нисбатан анча эркин. Равийдан сўнг ҳеч қандай товуш бўлмаганда лабланган унлиларнинг ҳаммаси бир қофияда тавжиҳ бўлиб келиши мумкин. Масалан, «қул», «қўл», «кул» ва «қўл» сўзларини бир-бирига қофия қилиш мумкин. Лабланмаган тор ва ўрта кенг унлиларнинг ҳаммаси бир

қофияда тавжиҳ бўла олади. Масалан, «биз», «без», «қиз» сўзлари бир-бирига қофиядошдир. Агар равийдан кейин бошқа товушлар бўлса, тавжиҳ учун лабланиш ва торкенгликдаги фарқнинг ҳам аҳамияти қолмайди. Масалан, «ари», «бири» ва «тури» сўзларини бир-бирига қофия қилиш мумкин.

Таъсис. Қофиядош сўзларнинг равийси олдидаги бир қисқа унлидан бурун келган ундош товуш олдидаги «о» товуши таъсисдир. Масалан, «Хамса»дан олинган қуйидаги байтларнинг қофиясидаги «о» таъсис бўлади:

Бу бири ўз ҳолига мотам тутуб,
Ул бири тарки бари олам тутуб.

Тортса юз қари хиред хозини,
Чекмагай анинг кўпидин озини.

Таъсис қофияга хушоҳанглик бағишлайди. Шунинг учун ҳам таъсисли қофия «муассаса» дейилиб, муассаса санъат ҳисобланади.

Дахил. Қофиядош сўзлардаги равий билан таъсис ўртасида такрорланувчи ундош товуш «дахил» деб аталади. Тубандаги байт қофиясидаги «й» товуши дахилдир:

Гарчи етиб жоми ҳидоят менга,
Сўзда сукут ўлди бағоят менга.

Қофияда дахил бўлиши шарт эмас. Масалан, «қодир» сўзига «собир» сўзини қофия қилиш мумкин. Шунинг ўзи ҳам гўзал, санъатли қофия, яъни муассаса. Бироқ таъсисли қофиянинг дахили ҳам бўлса, масалан, бояги «ҳидоят»га «бағоят»ни қофия қилинса, қофиянинг жангдорлиги яна ҳам ортади.

Дахилдан кейинги вазн нуқтаи назаридан қисқа унли **ишбо** дейилади. «Мотам» билан «олам» қофиясидаги «а», «хозини» билан «озини» қофиясидаги биринчи «и», «тановул» билан «тағохул» қофиясидаги «у» ишбодир. Қофияда дахил борида, ишбо риояти шарт эмас. Масалан, «Ҳайрату-л-аброр»да «саховат»ни «тафовут»га қофия қилинган.

Бу икки бир навъ саховат эрур,
Ўртасида сахл тафовут эрур.

Қайд. Қуйидаги ўнта ундош товушдан бири равийнинг олдидан унга ёндош келса, яъни ўртада унли товуш бўлма-са, у қайд деб аталади: б, н, з, р, с, ф, х, ш, ғ, ҳ.

Мисоллар:

Андаки ғозий шаҳи фархунда бахт,
Тож олайин деб талашур эрди тахт.

Бир кун эди сайрға азми дуруст,
Шифта золе этагин тутти руст.

Айладилар, бўлди чу бу нукта жазм,
Қозийи ислом ҳузурига азм.

Ўчкуча ҳам йўқ, ишида тўғрилиқ,
Ул тутуб ўғри, бу қилиб ўғрилиқ.

Чун кафанг олтун сочиб андоқки барқ,
Барқ ҳаёдин бўлубон терга ғарқ.

Зулм ила қонинг оқизиб ранж аро,
Лаъли равон қўйғуси ул ганж аро.

Ридф. Ридф икки турли бўлиб, бир тури «ридфи аслий» ва иккинчи тури «ридфи зойид» деб номланган. Ра-вий олдидан келган «о» унлиси ҳамда вазн нуқтаи наза-ридан чўзиқ бўлган «у», «ў», «и» ва «э» унлилари «ридфи аслий» дейилади. Масалан, «боғ» билан «чароғ» қофия-сидаги «о» товуши, «нобуд» билан «вужуд» қофиясидаги «у» товуши, «зўр» билан «кўр» қофиясидаги «ў» товуши, «азиз» билан «лазиз» қофиясидаги «и» товуши, «дарвеш» билан «беш» қофиясидаги «э» товушлари ридфи аслий-дир. Ридфи зойид ўз навбатида яна иккига бўлинади. Би-ринчиси «ридфи зойиди муфрад», иккинчиси «ридфи зойиди мураккаб» деб аталади. Юқоридаги «қайд» деб ата-ганимиз ўнта товушдан ўзга равийга олд томондан бево-сита, яъни унлисиз қўшилиб келган ҳар қандай ундош товуш ридфи зойиди муфрадга киради. Масалан, «ақл» билан «нақл»даги «қ», «илм» билан «ҳилм»даги «л» то-вушлари ридфи зойиди муфраддир. Ридфи зойиди мурак-каб деб равий билан «о» ёки бошқа вазнда чўзиқ ҳисоб-ланган унли товушлардан бирининг орасида келган қуйи-

даги олти ундош товушга айтилади: н, р, с, ф, х, ш. Масалан, «рост» билан «ост», «дўст» билан «пўст»даги «с», «гўшт» билан «пўшт»даги «ш» ридфи зойиди мураккабдир. Баъзи қофияшунослар сирғалувчи «ж»ни ҳам ридфи зойиди мураккабга қўшганлар. Назарий жиҳатдан бу ҳам тўғри. Бироқ ўзбек назмида бундай қофиялар амалда учраши қийин. Ундош товушдан иборат бўлган ридф олдидаги вазн нуқтаи назаридан қисқа бўлган унлига «ҳазв» дейилади. «Илм» билан «ҳилм»даги «и», «дард» билан «гард»даги «а» ҳазвдир.

Васл. Равийдан кейин келган ҳар қандай ундош товуш ва вазн нуқтаи назаридан чўзиқ ҳисобланган ҳар қандай унли товуш «васл» деб аталади. Васл ундош товушдан иборат бўлганда равий билан унинг орасида вазнда қисқа ҳисобланган бир унли товуш ҳам бўлиши мумкин. Масалан, «билади» билан «қилади»даги «д» товуши, «дилдо-ро» билан «ёро»даги «о» товуши, «жоним» билан «жононим»даги «м» товуши васлдир. Қуйидаги байт қофиясидаги «д» васлдир:

Сиёсат этти сочинг, мушк чун хато қилди,
Ки, барча жисми қорариб, терига тортилди.

Хуруж. Васлдан кейин келган ҳар қандай ундош ва вазн нуқтаи назаридан чўзиқ ҳисобланган унли товуш «хуруж» деб аталади. Хуруж билан васл ундош бўлса, уларнинг ўртасида вазн нуқтаи назаридан қисқа бўлган бир унли товуш келиши мумкин. Мисол учун «билдим» билан «қилдим»даги «м» товуши, «билган» билан «қилган»даги «н» товуши хуруждир.

Қуйидаги байт қофиясидаги «н» хуруждир.

Рахшинги, хиром ичра ўтар кабки дарийдин,
Истармен анинг наълини товус паридин.

Мазид. Хуруждан кейин келган ундош ва вазнда чўзиқ ҳисобланган унли товушга «мазид» дейилади. Масалан, «топмадим» билан «ёпмадим»даги «м» товуши, «билмасдин» билан «келмасдин»даги «н» товуши мазиддир. Қуйидаги байт қофиясидаги «н» мазиддир.

Куйдум ғам-и ишқимни аён айламагимдин,
Чеккай эдилар кош тилимни кўмагимдин.

Нойира. Мазиддан кейинги ҳамма ундош ва вазнда чўзиқ ҳисобланган унли товушлар нечта бўлишидан қатъи назар, «нойира» деб номланган. Масалан, «ўзингиздин» билан «кўзингиздин»даги «н» товуши, «келмагингиздин» билан «билмагингиздин»даги «з»дан кейинги ундош товушлар нойирадир. Васл, хуруж, мазид ва нойирадан кейин келган унли «нафоз» деб аталади. Масалан, қуйидаги байт қофиясидаги васл «г»дан кейинги «а» ва хуруж «л»дан кейинги «и» нафоздир:

Ёр борған чоғда бормиш бедилин ўлтурғали,
Келдию келган эмиш ўлтурганин куйдурғали.

Юқорида санаб ўтилган қофия бирликлари эътибори билан қофия бир неча турга бўлинади. Қофия агар равий билан тугаб, унга васл, хуруж, мазид ва нойира қўшилмаган бўлса, «муқайяд қофия» дейилади. Агар қофия васл ёки хуруж, мазид ёхуд нойирали бўлса, «мутлақ қофия» деб аталади. Муқайяд қофиянинг етти тури бор:

Биринчи «Муқайди мужаррад» деб аталиб, таъсис, дахил, ридф ва қайддан холи бўлган, яъни равийнинг ўзи билан чекланган қофиядир. Масалан, қуйидаги байтларнинг қофияси муқайяди мужарраддир:

Чунки якшанба урди меҳр алам,
Кийди зарбафт хулла кўк торам.

Кўк аруси тўнин қилиб заркаш,
Чиқти андоқки гулрухи маҳваш.

Ганж аро беҳисоб эрур олтун,
Яна афзун дағи бўлур ҳар кун.

Қилса ҳам эътибор, филҳол ул,
Санъати жониби узатиб қўл.

Иккинчиси таъсисли муқайяд қофиядир. Тубандаги байтларнинг қофияси таъсисли муқайяд қофияга мисол бўла олади:

Ғаразим бўлғали бу ён озим
Бўлмоқ эрди сенга камин ходим.

Қатлинга гарчи табъ роғиб эмас,
Лек қўймоқ дағи муносиб эмас.

Учинчиси таъсис ва дахилли муқайяд қофия бўлиб,
қуйидаги байтларнинг қофияси кабидир:

Ховар аҳли ҳам ўлдилар сойир,
Кема суръатта эйлаким тойир.

Очти масъуд кўз маломат аро,
Кўрди ўзни ғариб ҳолат аро.

Тўртинчиси ридфи аслийли муқайяд қофия. Мана бу
байтларнинг қофияси ридфи аслийли муқайяд қофиядир:

Юзи сажжода узра матлаъи нур,
Мушкини чарх айлабон кофур.

Элни алҳони нотавон айлаб,
Нотавонларга қасди жон айлаб.

Бешинчиси ридфи муфрадли муқайяд қофия. Бунга
қуйидаги байт мисол бўлади:

Ҳаводис тунд боди солса бир мавж,
Нетонг, сув тутса ул рубъ узра ҳам авж.

Олтинчиси ридфи мураккабли муқайяд қофиядир. Ма-
салан, тубандаги байт ридфи мураккабли муқайяд қофияга
эгадир:

Ҳукамо ҳам келиб алар била рост,
Қилдилар шаҳга ер ўпуб дархост.

Еттинчиси қайдли муқайяд қофиядир. Қофиянинг бу
турига мана бу байтларнинг қофияси мисол бўла олади:

Кўрди шаҳким сипоҳи даштнавард,
Ботти андоқки, йўқ алардин гард.

Етти гунбад нечукки етти сипехр,
Ҳар бири ичра хуре эйлаки меҳр.

Мутлақ қофиянинг йигирма саккиз тури бўлиб, би-
ринчиси мутлақи мужаррад қофия:

Очилиб чун ниқоб дебоси,
Бўлубон халқ хуши яғмоси.

Иккинчиси таъсисли мутлақ қофия:

Сўз демакта мудовамат бирла,
Юз фусуну мулойамат бирла.

Учинчиси таъсис ва дахилли мутлақ қофия:

Шаҳ бошиға сочай жавоҳирини,
Зоҳир айлай ниҳону зоҳирини.

Тўртинчиси ридфи аслийли мутлақ қофия:

Нечукким фоний ўлди жисму жоним,
Жаҳондин бўлди гум ному нишоним.

Бешинчиси ридфи муфрадли мутлақ қофия:

Муҳкам этар чоғда алар ақдини,
Муҳр этибон жавҳари жон нақдини.

Олтинчиси ридфи мураккабли мутлақ қофия:

Изингиз гарди тожи ифтихорим,
Не қилмоққа менинг не ихтиёрим.

Еттинчиси қайдли мутлақ қофия:

Қани фарру шукуҳу зўр дастинг,
Тавонлиғ аро юз минг шикастинг?

Саккизинчи хуружли қофия:

Ким ул икки аросиға тушубон,
Юз минг эл мोजаросиға тушубон.

Тўққизинчи таъсис ва хуружли қофия:

Ким солай олам ичра офатлар,
Балки зоҳир қилай қиёматлар.

Ўнинчиси таъсис, дахил ва хуружли қофия:

Сафҳада килк этиб нигоришлар,
Ани қилмиш эди сипоришлар.

Ўн биринчиси ридфи аслий ва хуружли мутлақ қофия:

Чикса ташқари тан саройидин,
Балки халқум тангнойидин.

Ўн иккинчиси ридфи муфрад ва хуружли қофия:

давридин — жавридин,
майллари — сайллари.

Ўн учинчиси ридфи мураккаб ва хуружли қофия:

Кўнгулки, ҳар сари чок ўлди тиғи ҳижрондин,
Бир уйдурурки, топибдур шикаст ҳар ёндин.

Ўн тўртинчиси қайд ва хуружли мутлақ қофия:

Чун кийиб сўз ҳариру дебосин,
Дилкаш айлаб жамоли зебосин.

Ўн бешинчиси мазидли қофия:

Бу ажиб ким алар дағи дедилар,
Қиссахон қизлари магар эдилар.

Ўн олтинчиси таъсис ва мазидли қофия:

қоматингизда — одатингизда,
иморатларинг — адолатларинг.

Ўн еттинчиси таъсис, дахил ва мазидли қофия:

ҳаловатларин — тароватларин,
қодирлигин — нодирлигин.

Ўн саккизинчиси ридфи аслий ва мазидли мутлақ қофия:

Чиқа олмай оғиз даричасидин,
Нафъ топмай биров натижасидин.

Ўн тўққизинчиси ридфи муфрад ва мазидли қофия:

даврингизда — жаврингизда,
майлларинг — сайлларинг.

Йигирманчиси қайд ва мазидли мутлақ қофия:

Кўрубон ўз ҳақиру пастлигин,
Қаро туфроққа ҳамнишастлигин.

Йигирма биринчиси ридфи мураккаб ва мазидли қофия:

дўстларинг — пўстларинг,
ростларға — дилхостларға.

Йигирма иккинчиси нойирали мутлақ қофия:

Ҳарами хос аро тушурсунлар,
Ҳужрайи хос аро кийурсунлар.

Йигирма учинчиси таъсис ва нойирали қофия:

қоматингиздан — одатингиздан,
иморатларингни — аломатларингни.

Йигирма тўртинчиси таъсис, дахил ва нойирали қофия:

ҳаловатларингиз — тароватларингиз,
қодирлигингиз — нодирлигингиз.

Йигирма бешинчиси ридфи аслий ва нойирали қофия:

Лаблари қатл учун шароболуд,
Кўзлари ишва бирла хоболуд.

Йигирма олтинчиси ридфи муфрад ва нойирали қофия:

даврингиздан — жаврингиздан,
майлларингиз — сайлларингиз.

Йигирма еттинчиси ридфи мураккаб ва нойирали қофия:

дўстларингиз — пўстларингиз,
ростларимиз — дилхостларимиз.

Йигирма саккизинчиси қайд ва нойирали қофия:

тахтингиздан — бахтингиздан,
бандаларингиз — шармандаларингиз.

Бу танишиб чиққан қофия турларининг шеърда шарт бўлгани ва энг оддийси мужарраддир. Қофиянинг таъсиси ва дахилли муқайяд турлари ва мутлақ турлари мураккаб ва хушоҳанг бўлиб, шоирдан маҳорат талаб қилади.

САЖЪ

«Сажъ» сўзининг луғавий маъноси сайраш бўлиб, кабутар ва мусича каби қушларнинг усулли сайроғи назарда тутилади. Ҳаммангизга маълумки, мазкур қушларнинг сайроғида усул ва ҳамоҳанглик бор. Масалан, мусичанинг

ку—ку—ку—куу
ку—ку—ку—куу

деган сайроғига қулоқ солсак, унинг икки вазндош ва ҳампарда бўлакдан иборатлигини эшитамиз. Кабутар билан мусича сайроғидаги мана шу хусусиятни назарга олиб, гап бўлакларини ёки бир неча гапни ҳамоҳанг қилиб тугатишни ва шу ҳамоҳангликнинг ўзини адибларимиз «сажъ» деб атаганлар.

«Сажъ» деб аталган бадийий восита уни олимлар пайқаб ном қўйишдан неча минг йил илгари халқ тилида калом ҳусни сифатида инсоннинг гўзалликка интилиши натижасида вужудга келган. Шунинг учун сажъ оғзаки халқ адабиётида, мақол ва топишмоқларда кўп учрайди. Эртакларнинг кўпи «Бор экан-да, йўқ экан, оч экан-да тўқ экан» деб сажъ билан бошланади. «Пак-пакана бўйи бор, етти қават тўни бор» каби кўплаб топишмоқлар ҳам, «Яхши сўз жон озиғи, ёмон сўз бош қозиғи», «Хунари йўқ кишининг мазаси йўқ ишининг» сингари минглаб мақолларда ҳам уларга шаклий ҳусн бериш учун сажъдан фойдаланилган. Қуръони мажид оятлари ва Расулуллоҳ ҳадисларининг кўпида сажъ мавжуд бўлгани учун Шарқ адабиётида сажъ ривожланиб, салмоқли ўрин эгаллаган.

Сажъ қофияга ўхшаб кетади. Лекин буларнинг орасида фарқ бор. Сажъ қофиядан табиатида кўра фарқ қилади. Қофияга қофияланувчи сўзлар охиридаги товушдошлик хос бўлса, сажъга сажъланувчи сўзлардаги вазндошлик хос. Сўзлардаги вазндошлик бир хил бўғинларнинг тенглиги ва унлиларнинг бирлиги туфайли ҳосил бўлади.

Масалан, «тўни» билан «бўйи» сўзларининг иккиси ҳам икки очиқ бўғиндан иборат бўлиб, ҳар иккисида ҳам биринчи бўғин «ў» унлиси билан, иккинчи бўғин эса «и» унлиси билан тугагани учун улар «вазндош» ёки «мутавозин» деб аталади. Булар вазндош бўлгани учун сажъ ҳосил қилолади. Аммо қофия ҳосил қилолмайди. Қофия ҳосил қилиш учун булардаги охирги ундош бир хил бўлиши керак. Буларда эса икки хил, бирида «й», иккинчисида «н»дир.

Қофияга бағишланган фаслда «равий» деган бирлик билан танишган ва унинг қофиянинг асосий қисми эканлигини билган эдик. «Тўни» билан «бўйи» сўзларида равий йўқ, шунинг учун бу сўзлар қофиядош эмас. Агар «тўни» билан «уни» сўзини олсак, бунда «н» такрорланиши эътибори билан равий пайдо бўлади ва булар орасида

қофия ҳосил бўлади. «Бўйи» сўзига «ўйи» ёки «уйи» сўзидан қофия қилиш мумкин. Чунки бу ҳолда «й» равийга айланади ва қофияга хос ҳамоҳангликни вужудга келтиради. Аммо «бўйи» билан «тўни» орасида қофиявийлик йўқ. Бироқ сажълик хусусияти, яъни бўғин миқдори ва сифатидаги айният натижасида содир бўладиган ҳамоҳанглик мавжуддир. Баъзан сажъ қофия даражасида ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳолда у равийлик бўлади ва сажънинг ҳусни яна бир даража ортади. Мазкур «Яхши сўз жон озиғи, ёмон сўз бош қозиғи» деган мақолдаги «озиғи» ва «қозиғи» сўзлари қофия даражасидаги сажъни ҳосил қилган, чунки бунда охирги ундош, яъни «ғ» товуши такрорланиб, равий вужудга келган. Сажънинг бу тури «сажъи мутавозий» деб аталади. Олдингиси, яъни «тўйи — тўни» турдагиси «сажъи мутавозин» деб юритилади. Насрда сажъ табиатида хос вазндошликка эга бўлмаган, лекин қофияга хос равийга эга бўлган ҳамоҳанглик ҳам амалда қўлланади, бошқача қилиб айтганда, сажъ ўрнида қофия ҳам ишлатилади. Масалан, «хаёл» билан «ҳол» сўзлари сажъ ҳосил қилган бўлса, бунда вазндошлик йўқ, лекин қофиялик хусусияти бор. Аммо буни ҳам насрда сажъ ўрнида қўлланишини эътиборга олиб, сажънинг бир тури деб ҳисоблаганлар ва унга «сажъи мутарраф» деб ном берганлар.

Сажъ ҳосил қилувчи сўзлар фосила деб аталади. Ҳар бир фосила ўзининг олдидаги сўзлар билан биргаликда сажънинг бир бўлагини ташкил қилади ва «қарина» деб аталади.

Масалан, мазкур «Ҳунари йўқ кишининг мазаси йўқ ишининг» мақолини олсак, «кишининг» ва «ишининг» сўзлари фосиладир. «Ҳунари йўқ кишининг» деган бўлаги сажънинг биринчи қаринаси ва «мазаси йўқ ишининг» деган бўлаги сажънинг иккинчи қаринасидир. Сажъ қариналаридаги сўзларнинг миқдори мазкур мақолдаги сингари тенг бўлса, сажънинг ҳусни ортиқроқ бўлади.

Агар бир қаринадаги ҳамма сўзлар иккинчи қаринадагилари билан сажъланса, масалан, «Қозонга ёндошсанг қораси юқар, ёмонга ёндошсанг балоси юқар» дегандаги каби бўлса, сажънинг ҳусни яна ҳам ортади ва бу кўпинча алоҳида санъат ҳисобланади ҳамда «тарсий» деб аталади.

Назмда ҳам бир мисрадаги ҳамма сўзлар кейинги мисра ёки мисралардаги ҳамма сўзларга қофияланса, «тарсиъ» деб аталади. Сажъда қариналарнинг узунидан қисқаси яхшироқ бўлиб, жуда узайиб кетса, айб ҳисобланади. Сажънинг ривожида улуғ Навоийнинг ҳам хизматлари каттадир. Навоий ўз асарларида, хусусан, «Маҳбубу-л-қулуб»да сажънинг юксак намуналарини яратди:

Йатимки, пичоқ урмоқ анинг иши бўлғай, ўзи телба ит, пичоқ анинг тиши бўлғай.

Бу сажъ икки қаринадан иборат. Биринчиси «Йатимки, пичоқ урмоқ анинг иши бўлғай», иккинчиси «ўзи телба ит, пичоқ анинг тиши бўлғай». «Иши бўлғай» ва «тиши бўлғай» фосиладир. Шеърда «бўлғай» сўзи радиф деб аталади. Аммо сажъда «радиф» деган тушунча йўқ. Шунинг учун уни фосила таркибига киритамиз. Бу жумлада «ятим», яъни безори қутурган итга, унинг пичоғи эса итнинг тишига ўхшатиш ва кишига пичоқ урадиган безорининг ўзи қутурган ит, пичоғи эса шундай итнинг тиши дейилади. Иккови ҳам қуролини, бири сунъий қуролини, иккинчиси табиий қуролини инсонга қарши ишлатади. Икковининг ҳам мақсад ва қиладиган иши ўлдиришдир.

«Соғлиғида қутуз ит, усруклугида андин қочип юз ит».

Бу ҳам икки қаринадан иборат бўлиб, биринчиси «соғлиғида қутуз ит», иккинчиси «усруклугида андин қочип юз ит», «Қутуз ит» ва «юз ит» фосиладир. Бу жумлада ўша пичоқбоз безори соғлиғида, яъни ичмаган пайтида қутурган итнинг ўзи бўлади. Агар маст бўладиган бўлса, у шу даражада йиртқичлашадики, бир ўзи юз итни қочиради, дейилган. «Қутуз» қутурган дегани, «усруклук» мастлик деган маънода.

«Дехқонки, дона сочар, ерни ёрмоқ билан ризқ йўлин очар».

Бу ҳам икки қаринадан иборат. «Дехқонки, дона сочар», ва «ерни ёрмоқ билан ризқ йўлин очар». Бунда Навоий дехқоннинг иши халққа ризқ, яъни уларнинг кундалик емак ва ичмагини етказишдан иборатлигини таъкидлаб, дон экадиган дехқон ўз омови билан ерни ёриб ризқ йўлини очади, дейди. Шоир бу ерда дехқоннинг экинга ерни ёришини ризқ йўлини очиш ишига ўхшатиб,

биринчидан деҳқон амалининг моҳиятини жуда усталик билан очиб берган, иккинчидан, деҳқонни ўринли равишда улуғлаган.

«Олам маъмурлуғи алардин, олам аҳли масрурлуғи алардин».

Бу ҳам ўша турдаги сажъ. Жумлада деҳқон туфайли олам обод, олам маъмурлуғи, яъни ободлиги алардин, яъни деҳқонлардан ва оламдаги кишиларнинг масрурлуғи, яъни хурсандчилиги ҳам деҳқон меҳнатидан, дейилган.

Сажъли калом, айтиб ўтилганидек, «мусажжаъ» деб аталади. Мусажжаъни ўқишда сажъ риоя этилиши керак, яъни қариналар бир-бирига қўшилиб кетмаслиги, назм мисралари каби талаффуз қилиниши лозим.

АРУЗ

Мумтоз шоирларимиз ҳамма назмий асарларини аруз вазнида ёзганлар. Шунинг учун шеърхон аруздан хабардор бўлиши керак, чунки шеърни ўз вазнида ўқиш лозим.

Аруз деб бир қанча Шарқ халқлари адабиётида, жумладан, ўзбек мумтоз ва қисман ҳозирги адабиётда ҳам қўлланиб келаётган махсус вазн тизимига ҳамда шу ҳақдаги илмга айтилади.

Аруз вазни назмда табиий равишда жуда қадимдан амалда қўлланиб келган бўлса ҳам, аруз илми VIII асрда вужудга келган. Бу илмнинг асосчиси Халил ибн Аҳмад-дир (718—791). Халил араб шеърларининг вазнини тадқиқ қилиб, 15 баҳрдан иборат бир тизимга солган ва уни «Аруз» деб атаган.

Халилдан сўнг Абулҳасан Ахфаш исмли бир адиб арузга «Мутадорик» деб аталувчи яна бир баҳрни қўшади. Кейинги арузчилар эса араб назмида қўлланмайдиган яна уч баҳрни аниқлаб, уларни «қариб», «жадид» ва «мушокил» деб атаганлар. Шундан кейин баҳрларнинг сони ўн тўққизга етади. Уларнинг номлари қуйидагича: ҳазаж, ражаз, рамал, мунсариҳ, музориъ, муқтазаб, мужтасс,

сариъ, жадид, қариб, хафиф, мушокил, мутақориб, мутадорик, комил, вофир, тавил, мадид, басит.

Баъзи арузчилар арузга яна бошқа янги баҳрларни ҳам киритганлар. Бироқ машҳури шу ўн тўққиз баҳр бўлиб, Навоийнинг «Мезону-л-авзон»ида ҳам шулар берилган. Бобур ўзининг арузга бағишланган рисоласида бу ўн тўққиз баҳрга яна «ариз» ва «амиқ» деб аталувчи икки баҳрни қўшиб берган ва бу баҳрларнинг машҳур эмаслигини таъкидлаб ўтган.

Аруз вазнлари ҳижоларнинг талаффуздаги узун-қисқалигига асослангандир.

Аруз нуқтаи назаридан ҳижо уч хил — қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқ бўлади. Замонавий илмда қисқа ҳижонинг белгиси $\cup$ шаклида, чўзиқ ҳижоники — шаклида, ўта чўзиқ ҳижоники $\sim$ шаклида берилади.

Қисқа унли билан тугаган очиқ ҳижолар қисқа ҳижо ҳосил қилади. Масалан, «мени», «уни», «ана» деган сўзлар икки қисқа ҳижодан иборат. Бундай ҳижолар сўз охирида вазн талаби билан чўзиқ талаффуз қилиниши ҳам мумкин. «Мен», «тан», «тун», «биз» каби ёпиқ ҳижолар чўзиқ ҳижога ўтади. Араб ва форс сўзларида эса чўзиқ унли билан тугаган очиқ ҳижолар ҳам чўзиқ ҳижо ҳосил қилади. Араб ва форс имлосида ҳарф билан, яъни алиф, вов ва ё билан ифодаланадиган унлилар чўзиқ бўлади. Охирида икки ундош қатор келган ҳижолар ўта чўзиқ ҳижо ҳисобланади. Баъзан бир ундош билан тугаган ҳижолар ўта чўзиқ ҳижога ўтиши мумкин. Масалан, «ёр», «зор», «нур», «шер» каби сўзлар мумтоз адабиётда доимо ўта чўзиқ, ҳозирги ўзбек назмида эса ҳам чўзиқ, ҳам ўта чўзиқ ҳижо ҳисобланади. Ўта чўзиқ ҳижолар мисра ўртасида бир чўзиқ ва бир қисқа ҳижо ўрнига ўтади. Сўз охиридаги ундош товушни, агар ундан кейин унли билан бошланган сўз келса, вазн талаби билан кейинги сўзга қўшиб ҳам ўқилади. Масалан, «карам айлаб» сўзларини ка-рам-ай-лаб деб мафойилун вазнида ҳам, ка-ра-май-лаб деб фоилотун вазнида ҳам ўқиш мумкин.

Ҳижо энг кичик вазн бирлиги. Ҳижолардан рукн ҳосил бўлади. Рукнлар ўзак ва тармоқ рукнлардан иборат бўлади. Ўзак рукнларни «қусул» (бирлиги «қасл») ва тармоқ рукнларни «фуруъ» (бирлиги «фаръ») деб атайдилар.

Саккизта асл ёки аслий рукн бор. Буларнинг иккитаси уч ҳижоли бўлиб, икки ҳижоси чўзиқ ва бир ҳижоси қисқадир. Бирининг қисқа ҳижоси рукн бошида, иккинчисиники ўртада. Биринчисини «фаувлун», иккинчисини «фоъилун» деган маъносиз сўзлар билан ифода қилинади. Рукнларни ифодалаш учун ишлатиладиган бундай маъносиз сўзларни «афоъилу тафоъил» деб атайдилар.

Усулнинг, яъни аслий рукнларнинг тўрттаси тўрт ҳижоли бўлиб, бир ҳижоси қисқа, уч ҳижоси чўзиқдир. Бирининг қисқа ҳижоси рукн бошида, иккинчисиники охирида, учинчисиники иккинчи ўринда, тўртинчисиники учинчи ўринда. Буларнинг афоъилу тафоъили қуйидагича: **мафойилун, мафъувлоту, фоъилотун, мустафъилун.**

Иккита аслий рукн беш ҳижоли бўлиб, уч ҳижоси қисқа ва икки ҳижоси чўзиқдир. Бирининг биринчи, иккинчи ва тўртинчи ҳижолари қисқа. Бу **мутафоъилун.** Иккинчисининг биринчи, учинчи ва тўртинчи ҳижолари қисқа. Буниси **муфоъилатун** рукнидир.

Мазкур саккиз аслнинг ҳар бирининг фуруъи, яъни тармоқ рукнлари бор. Фаръ ёки фаръий рукн аслий рукнни ўзгартириш натижасида вужудга келади. Ҳар бир ўзгаришнинг ўзининг оти бор, ўзгаришларнинг умумий номи «зиҳоф»дир. Араб арузида рукндаги ўзгариш ҳамма мисраларда такрорланса, «иллат», такрорланмаса «зиҳоф» дейилади. Форс ва турк арузида ҳар иккиси ҳам зиҳоф дейилади. Мисол учун **мафоъийлун** аслининг зиҳоф ва фаръларини кўрайлик:

Учинчи ҳижо қисқартирилса, яъни чўзиқни қисқага айлантирилса бу амални «қабз» ва ҳосил бўлган **мафоъилун** фаръий рукнни «мақбуз», яъни қабз этилган, деб атайдилар. Тўртинчи ҳижо қисқартирилса, буни «кафф» ва ҳосил бўлган **мафоъийлу** фаръий рукнни «макфуф» деб юритадилар. Биринчи қисқа ҳижо туширилса харм, **фойилун** қолади, буни **мафъувлун** билан алмаштириб, «ах-раб» деб атайдилар. Бобур ўз рисоласида қирқ тўртта зиҳоф ва тўқсон олтита фаръ бор, дейди.

Икки ёки ундан ортиқ рукндан вазн ҳосил бўлади. Вазнлар аслий рукнлар эътибори билан баҳрларга, яъни туркумларга бўлиб чиқилган. **Мафоъийлун** асли ва унинг фуруъидан ҳосил бўлган вазнларни «ҳажаз» баҳри, фоъило-

тун ва унинг фуруъидан вужудга келган вазнлар баҳрини «рамал», **мустафъилун** ва унинг фуруъидан иборат вазнларни «ражаз», **мустафъилун** ва **мафъувлоту** асллари ва уларнинг фуруъидан ясалган вазнларни «мунсарих» баҳри деб атайдилар ва ҳоказо.

Назмда ҳар мисра вазнга солинади. Икки мисра бир байт бўлади. Биринчи мисранинг биринчи рукни «садр», иккинчи мисранинг биринчи рукни «ибтидо» деб аталади. Байтнинг биринчи мисраидаги охирги рукн «аруз», иккинчи мисраидаги охирги рукн «зарб» деб юритилади. Ибтидо билан аруз ва садр билан зарб ўртасидаги рукнлар «ҳашв» дейилади.

Ҳар бир вазннинг оти унинг баҳрига, байтдаги рукнларнинг сонига ва рукнларнинг зиҳофига қараб қўйилган. Вазн номидаги биринчи сўз шу вазн кирган баҳрнинг номидир. Иккинчиси байтнинг неча рукндан иборатлигини билдиради. Байт саккиз рукнли, яъни шеърнинг мисраи тўрт рукндан иборат бўлса, «мусамман» дейилади. Байт олти рукнли бўлса, «мусаддас», тўрт рукнли бўлса, «мураббаъ» деб аталади. Учинчи ва ундан кейинги сўзлар рукнларнинг зиҳофини англатади. Рукн бутун бўлса, «солим» дейилади. Масалан, шеърнинг ҳар мисраида мафойилун рукни тўрт марта қайтарилса, унинг вазни «ҳазажи мусаммани солим» деб аталади. Агар шу вазннинг аруз ва зарбидаги охирги ҳижола тушириб қолдирилган бўлса, яъни рукнлар «ҳазф» деб аталувчи зиҳофга учраса, «ҳазажи мусаммани маҳзуф» вазни ҳосил бўлади.

Баъзан вазн номида зиҳофнинг ўрни садру ибтидо, арузу зарб ёки ҳашв деб ҳам кўрсатилади. Чунки баъзи зиҳофларнинг ўрни чекланган бўлса ҳам, баъзилариники чекланмаган.

Шеърни вазнга солиб ўқиш, яъни аруздан амалий фойдаланишни енгиллаштириш учун ҳижола рнинг сонига қараб туркумларга бўлиш, зиҳоф тушунчасидан воз кечиш ва афойилу тафойилни ўзгартириш керак.

Албатта, шеърхонларимизни шеърнинг вазнини аниқлаш ва унинг вазнини бузмасдан ўқиш қизиқтиради. Шуни назарга олиб биз қуйида ўзбек назмида кўп ишлатиладиган вазнларнинг рўйхатини рукнларни янгичалаштириб берамиз. Бунда «т» рукн бошини ифодалайди,

«та» ва «на» қисқа ҳижони, «тан» ва «нан» чўзиқ ҳижони билдиради:

Олти ҳижоли вазн

1. тан-нан-на та-нан-нан

Етти ҳижоли вазилар

1. та-нан-на-нан тан-на-нан
2. тан-на-нан-на та-нан-нан

Саккиз ҳижоли вазилар

1. та-нан-нан-нан та-нан-нан-нан
2. тан-на-нан-нан (ёки та-на-нан-нан) тан-на-нан-нан
(ёки та-на-нан-нан)
3. та-нан-нан та-нан-нан та-нан

Тўққиз ҳижоли вазн

1. та-нан-нан та-нан-нан та-нан-нан

Ўн ҳижоли вазилар

1. тан-нан-на та-нан-на-нан та-нан-нан
2. тан-нан-на та-нан-нан-на та-на-нан

Ўн-ўн бир ҳижоли вазилар

1. тан-на-нан-нан (ёки та-на-нан-нан) та н - н а -
нан-нан (ёки та-на-нан-нан) тан-нан (ёки та-на-нан, ёки
тан-на-нан)
2. тан-на-нан-нан (ёки та-на-нан-нан) та-нан-на-
нан тан-нан (ёки та-на-нан, ёки тан-на-нан)

Ўн бир ҳижоли вазилар

1. та-нан-нан-нан та-нан-нан-нан та-нан-нан
2. тан-на-на-нан тан-на-на-нан тан-на-нан
3. та-нан-нан та-нан-нан та-нан-нан та-нан

Ўн икки ҳижоли вазилар

1. тан-нан-на та-нан-нан-на та-нан-нан-нан тан
2. тан-нан-на-нан тан-нан-на-нан тан-нан-на-нан
3. та-нан-нан та-нан-нан та-нан-нан та-нан-нан
4. тан-на-нан тан-на-нан тан-на-нан тан-на-нан

Ўн уч ҳижоли вазнлар

1. та-нан-на та-нан-нан-на та-нан-нан-на та-нан
2. та-нан-на та-на-нан-нан та-нан-на та-на-нан-нан

Ўн тўрт-ўн беш ҳижоли вазнлар

1. та-на-нан-нан (ёки та-на-нан-нан) та-на-нан-нан (ёки та-на-нан-нан) та-на-нан-нан (ёки та-на-нан-нан) та-нан (ёки та-на-нан, ёки та-на-нан)
2. та-нан-нан та-на-нан-нан та-нан-на-нан та-нан (ёки та-на-нан, ёки та-на-нан)

Ўн тўрт ҳижоли вазнлар

1. та-нан-нан та-нан-нан-нан та-нан-на та-нан-нан-нан
2. та-нан-на та-нан-нан-на та-нан-нан-на та-нан-нан
3. та-нан-нан-на та-нан-нан та-нан-нан-на та-нан-нан
4. та-на-на-нан та-на-нан та-на-на-нан та-на-на-нан
5. та-нан-на та-на-нан-нан та-нан-на та-на-на-нан
6. та-нан-на та-на-нан-на та-нан-нан-на та-на-нан
7. та-нан-нан-на та-на-нан та-нан-нан-на та-на-нан
8. та-нан-нан та-нан-нан-нан та-нан-нан та-нан-нан-нан

Ўн беш ҳижоли вазнлар

1. та-нан-нан-нан та-нан-нан-нан та-нан-нан-нан та-нан-нан
2. та-нан-нан-на та-нан-нан-на та-нан-нан-на та-нан-нан

Ўн олти ҳижоли вазнлар

1. та-нан-нан-нан та-нан-нан-нан та-нан-нан-нан та-нан-нан-нан
2. та-нан-на-нан та-на-на-нан та-на-на-нан та-на-на-нан

3. тан-на-на-нан та-нан-на-нан тан-на-на-нан та-
нан-на-нан
4. та-нан-на-нан та-нан-на-нан та-нан-на-нан та-
нан-на-нан
5. тан-на-нан-нан (ёки та-на-нан-нан) тан-на-нан-нан
(ёки та-на-нан-нан) тан-на-нан-нан (ёки та-на-нан-
нан) тан-на-нан-нан (ёки та-на-нан-нан)
6. та-на-нан-на тан-на-нан-нан та-на-нан-на тан-
на-нан-нан
7. та-нан-на-нан та-на-нан-нан та-нан-на-нан та-на-
нан-нан

Йигирма ҳижоли вазн

1. та-на-нан-на-нан та-на-нан-на-нан та-на-нан-
на-нан та-на-нан-на-нан

Энди мисол учун Навоийнинг бир газалидан қуйида-
ги байтни тақтиъ қилиб, яъни бўғин ва рукнларга ажра-
тиб, вазнини аниқлайлик:

Чарху анжум сари оҳим ўтидин
Юбориб дуд ила учкун йиғлай.

Буни ҳижоларга ажратсак қуйидагича бўлади:

чар-ху-ан-жум-са-ри-о-ҳим-ў-ти-дин
йу-ба-рип-ду-ди-ла-уч-кун-йиғ-лай¹.

Байтнинг биринчи мисраи ўн бир ҳижодан, иккинчи-
си ўн ҳижодан иборат. Демак, унинг вазнини ўн-ўн бир
ҳижоли вазнлар туркумидан қараймиз. Бу туркумда икки-
та вазн берилган бўлиб, улар иккинчи рукнда фарқ қила-
ди. Рукннинг учинчи ҳижоси биринчи вазнда чўзиқ бўла-
ди, иккинчи вазнда эса қисқа бўлиши шарт. Мазкур байт-
нинг иккала мисраида ҳам ўша ўриндаги ҳижолар, уч чўзиқ.
Демак, бу байтни ўн-ўн бир ҳижоли вазнлар туркумидаги
биринчи вазнга солиб ўқиш керак экан:

чар-ху-ан-жум са-ри-о-ҳим ў-ти-дин
тан-на-нан-нан та-на-нан-нан та-на-нан

¹ Мисра бошидаги «юбориб» сўзининг талаффузи «йубарип»дир.
Қадим туркий, жумладан, ўзбек сўзларида «о» товуши бўлмаган. Ра-
вишдош қўшимчаси эса ҳозир ҳам «п» деб айтилади.

йу-ба-рип-ду ди-ла-уч-қун йиг-лай
та-на-нан-нан та-на-нан-нан тан-нан

Аруз илми ҳақида муфасссал маълумотга эга бўлишни истаган йигит-қизларимизга Навоий ва Бобурнинг шу илмга бағишланган рисоаларини мутолаа қилишни тавсия қиламиз.

ЮКСАК МАҲОРАТ СОҲИБИ

Навоийнинг асарлари ҳам маъно, ҳам сувратда баркамолдир. Унинг бутун ижоди улуг маърифий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлиш билан бирга бадиий жиҳатдан юксак даражададир. Шунга биноан бу фаслда унинг бадиий маҳорати ҳақида суҳбатлашамиз.

Адабий асарнинг, жумладан, унинг бадиий жиҳатининг етуқлигига бирламчи асос воқиййликдир. Бу ўринда воқиййлик деганда борлиқ тақозоси билан содир бўлишни назарда тутамиз. Инсон табиатнинг бир бўлаги бўлгани учун соғлом киши табъига ғайритабиий нарсалар ёқмайди. Шунинг учун киши яратган нарса инсон учун фойдали бўлиши ва унинг мижозига мувофиқ тушиши учун у табиат қонунларига зид бўлмаслиги зарур.

Адабий асарнинг бадиийлиги табиат яратган мавжудот ва махлуқотдаги гўзаллик сингаридир. Фарқ шундаки, бадиийлик сунъий, яъни инсон яратган гўзалликнинг бир туридир. Лекин сунъий гўзаллик ҳам етук бўлиши учун табиий гўзалликка хос хоссаларга эга бўлиши керак. Ана шу хоссалар бадиий етуқликнинг иккинчи асосини ташкил қилади. Демак, шоирнинг маҳорати табиат санъаткори сингари турлаш ва бирлаштиришда намоён бўлиб, адабий асарнинг бадиийлиги табиий мавжудотнинг гўзаллиги каби турланиш ва бирлашиш натижасида вужудга келади. Шоир турлаш ва бирлаштириш жараёнида сифат ва миқдор, замон ва макон эътибори билан тартиб, тенглик ва нисбатдан фойдаланади. Нисбат эса уйғунлик ва зидликдан иборатдир. Турлаш ва бирлаштириш ижод жараёнида баробар амалга ошиб боради. Турлаш бирлаштириш сингари асарнинг ҳамма томонини қамрайди.

Навоийнинг асарлари барча жиҳатдан ниҳоят даражада ранго-ранглиги билан ажралиб туради. Уларда воқеа, қаҳрамон, табиат, буюм, иншоот, макону замон ҳам, тавсифу баён ҳам, вазн, қофия, сажъ ва ўзга бадийи воқеалар ҳам ҳар бобда, ҳар фаслда, ҳар байт ва ҳар жумлада турличадир. Шу билан бирга бошқаларга нисбатан йўқ на бир боб, на бир фасл, на бир байт ёки жумла, на бир сўз, на бир товуш бор.

Воқеа ва қаҳрамонларнинг турлилигини, масалан, «Хамса»да кўриш мумкин, лекин бу турлилик зидлик ва уйғунликни ўз ичига олганлиги учун бирликнинг турлигидан иборат. Навоий асарларида тилга олинмаган табиий ва сунъий нарсалар, илмий тушунчалар жуда кам. Шоир қаламига тушмаган ўлка, манзил, замон, фасл ва вақт ҳам кам. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, турлилик Навоийнинг бутун ижодигагина эмас, унинг ҳар бир асарига ва ҳар бир асарининг ҳар бир бўлагига ҳам хосдир.

Навоий тавсифларининг турланишини ва унинг бу борадаги маҳоратини Низомий Ганжавий билан Хусрав Деҳлавий мадҳи, сўз ва тонг тавсифи мисолида кўриб қайлик.

Хамсанинг ҳамма дostonларида сўз, жумладан, назм ва сўз устодлари Низомий Ганжавий билан Хусрав Деҳлавий мадҳ этилади. Аммо ҳар дostonдаги мадҳ ўз ҳажми ва ўз мазмунига эга. «Ҳайрат-ул-аброр»да Низомий билан Хусравга алоҳида боб бағишланган ва бу бобга қуйидаги сарлавҳа қўйилган:

«Ҳазрат-и шайх Низомий мадҳидаким, назм мулкида зўр бозу сарпанжаси билан панж ганж нуқуду жавоҳирин олди ва Амир Хусрав таърифидаким, бу жавоҳиру нуқуд тамаъидан панжа анинг панжасига солди».

Сўзга ҳам алоҳида боб ажратилган:

«Сўз таърифидаким, башар вужуди сипеҳрининг кавокиби жаҳонтобию инсон зоти маъданининг жавоҳири сероби дурур ва саъд кавкабларнинг бир-бири билан қирони яхши асар кўрғузурдин ва самин жавҳарларининг бирига иқтирони дилпазир кўрунуридин назм таркибин наср тартибига таржиҳ қилмоқ».

«Лайлову Мажнун»да сўз билан сўз устодларининг мадҳи бир бобда берилган. Биринчи дostonда ўз салафлари-

ни ўз номи билан «Ҳазрати шайх Низомий» ва «Амир Хусрав» деб атаган бўлса, бу дostonда Низомийни «Ганжа ҳакими» ва Хусрав Деҳлавийни «Ҳинд соҳири», яъни сеҳргари деб атайди:

«Сўз гавҳари васфидаким, гавҳар сўзи анинг қошида гавҳар оллида бир қатра судек бўла олғай, бир неча сўз сурмак ва Ганжа ҳакими таърифидаким, ганжи Қонун анинг Панж ганжи қошида ганж оллида вайронадек кўрунғай, ганжфишонлиқ қилмоқ ва Ҳинд соҳириниким, Кашмир жодулари анинг олдида ип эша олмаслар, анинг гавҳари силкига тортмоқ ва ўз назмининг чурук ришта-сининг узук торин ҳам аларга уламоқ».

«Фарҳоду Ширин»да Низомий билан Хусрав мадҳи қалам васфига бағишланган бобда берилади ва уларнинг биринчиси «рақамкаш» ва иккинчиси «роқим» деб олинади:

«Қалам васфида бир неча қалам сурмак ва ул рақамкаш таърифин рақамга келтурмакки, назм кишвари саводин якқалам қилиб эрдию Панж ганж авроқиға гавҳарпош рақами тортилиб эрди ва ул Роқим бобида ҳамки, мунунг хатти маъносин рақам-барақам билди, балки қалам-бақалам нақл қилди...»

«Сабъайи сайёра»да бу мавзу янада бошқачароқ:

«Сўз насридин назми хушрақу парокандасидин жамъи дилкашрак эрканин даъво қилмоқ ва бу жамъиятни беш ганж жомийи Низомию Ҳинд шакаррези, балки ширинкаломиға мусаллам тутмак ва ул баҳрайнға қатранишону ул наййирайнға заррасон ўзин еткурмак».

«Садди Искандарий»да эса бу ҳақдаги боб қуйидагича сарлавҳаланган:

«Сўз таърифида бир неча сўзким, офариниш дарёси-дин бурунғи чиққан гавҳари сероб дуруру хилқат сипеҳридинг тулуъ эткан ахтари пуртоб ва бу муносабат билан ҳазрати шайх Низомий, қуддиса сирруҳ, маддоҳлиғиким, бу ахтарнинг сипеҳргардони ул эрди ва бу таъриф била амир Хусрав, нуввира марқадух авсофиким, бу гавҳарнинг дарёйи бепаёни ул эрди».

Низомий ва Хусравнинг таърифлари ҳар бир дostonда ўзига хос бўлиб, Навоий бу борада катта маҳорат кўрсатган. Бир шахснинг таърифини турлича ва ўз ўрнига мослаштириб бериш жуда қийин иш. Мазкур таърифлар-

нинг яна бир ажойиб томони шундаки, Низомийнинг васфи Хусравникига, Хусравники Низомийникига ўхшамайди. Уларнинг таърифида ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари, яшаган ўрни ва шароити акс эттирилган. Шу билан бирга уларнинг ўзаро ижодий муносабати ҳам жуда аниқ кўрсатиб берилган.

Энди Навоий тонг отишини қай ўринда қай тарзда тавсиф қилганини кўриб чиқайлик.

«Фарҳоду Ширин» достонида Фарҳоднинг аждаҳони ўлдириб, хазина топадиган кун қуйидаги байтлар билан тавсиф этилган:

Кеча дудини сургач тонг насими,
Чиқарди субҳ ганжи лавҳи сиймий.
Қуёш тун ғоридин бўлди равона,
Нечукким аждар оғзидин забона.

Бу тонгнинг туни эса қуйидагича тасвирланган:

Чу дуд этти аён тун аждаҳоси,
Яшунди дуд аро олам фазоси,
Қуёш ганжи бўлуб туфроққа махфий,
Қорарди бу бийик вайрона сақфи.

Бу ерда тун тавсифини ҳам келтиришимизнинг сабаби бор. Тун тавсифи йигирма биринчи бобнинг охирида, тонг тавсифи эса йигирма иккинчи бобнинг бошида берилган. Бу икки тавсиф икки бобни бир-бирига боғловчи қисм бўлиб, Навоий бу хусусда ҳам улўф маҳорат кўрсатган. Тонг билан тун зид ҳодиса бўлишига қарамасдан Навоий тавсифида булар бирлашиб кетган. Навоий бунга ҳар икки ҳодисани қуёш воситаси билан тавсифлаш натижасида эришган. Иккала ҳодисада ҳам дуд, аждаҳо ва ганжнинг тавсифий восита сифатида фойдаланилиши эса бу икки тавсиф ва икки боб орасидаги алоқани яна ҳам мустаҳкамлаган. Мазкур тавсиф ғор ва аждар оғзидин чиқадиган ёлин билан биргаликда бобнинг мундарижасини, яъни Фарҳоднинг аждар билан олишиб, уни ўлдириб хазина очишини ва кишининг бундай ишларга киришиш олдидаги руҳий ҳолатини жуда яхши акс эттирган.

Ўша куннинг оқшомини Навоий қуйидагича тасвирлайди:

Қуёш Фарҳоди чун тортиб синон тез,
Қора тоғ аждариға бўлди хунрез.
Шафақтин кўкни андоқ тутти қони
Ки, бўлди ердаги қондин нишони.

«Фарҳоду Ширин» достонининг йигирма учинчи бобида Фарҳоднинг Аҳраманни ўлдириб, Сулаймондан қолган ҳикматли узукни қўлга киритиши баён қилинади. Бу ердаги тонг тасвири ҳам шу бобнинг ўзига муносиб ва олдингисидан бутунлай ўзгачадир:

Чу септи даҳр тун мушкига кофур,
Сочилди Аҳраман анфосидин нур,
Тутуб ҳолиға тун ифрити мотам,
Сулаймони фалак кўргузди хотам.

Яъни, даҳр тунни мушкка кофур сепгандаги каби оқартиргач, Аҳраман нафасидек зулматдан нур сочилди, чунки Сулаймон ўз хотамини кўрсатгандай, фалак ўз қуёшини намоён қилди.

Бу куннинг ниҳоясини Навоий тубандагича тасвирлайди:

Чу гардун Рустами хур тийғин олди,
Замон оқ девининг бўйниға солди.
Ҳалок айлаб ани ҳоли табоҳий,
Жаҳонни тийра қилди дуди оҳи.

Бу ерда гардун, яъни осмон Рустамга, хур, яъни қуёш шуъласи тигга, кундуз оқ девга ўхшатишган. Бу билан Навоий Фарҳоднинг Аҳраманни ўлдириши Рустамнинг Мозандаронда девни ҳалок этишига ўхшаганлигига ишора қилган.

Достоннинг йигирма тўртинчи бобида Фарҳоднинг Искандар тилсимини очиш йўлидаги ҳаракатлари баён қилинади. Бу ўриндаги тонг тавсифи ҳам шу боб мазмунига мос ва ўзига хосдир:

Чу зулмат раъяти бўлди нигунсор,
Қуёш Искандари кўргузди рухсор.
Безалди гулбанди ахзар тилисми
Тамом, андоқки Искандар тилисми.

Яъни зулматнинг раъяти (лашкар байроғи) йиқилгач, душман лашкари йўқ бўлгандан кейин Искандар юзини

кўрсатгандек қуёш намоён бўлди. Кўк гумбази остидаги тилсим, яъни кўзга кўринмай турган мавжудот Искандар тилсими каби ранг-баранг безакларини очиб ташлади. Бу куннинг тунини Навоий мана бундай якунлайди:

Қамар Фарҳоди чун кўргузди жисмин,
Бузуб кундуз ҳисорининг тилисмин.
Сикандардек кириб зулматқа хуршид,
Тилисм ичра яшунди жоми Жамшид.

Бу ердаги иккинчи тилсим тун ва жоми Жамшид қуёш-дир. Жамшиднинг ҳикматли жоми Искандар тилсимида бўлиб, буни Фарҳод қўлга киритади. Навоийнинг охириги мисрадаги ишораси ана шу воқеага асосланган.

Достоннинг йигирма бешинчи бобида Фарҳоднинг Суқрот тоғидаги саргузаштлари баён қилинади ва бу боб қуйидаги байтлар билан бошланади:

Саҳар Суқроти чун тоғ авжи тутти,
Жамоли нури оламини ёрутти.
Сипеҳр авроқидин асбоби онинг,
Қуёш жирмидин устурлоби онинг.

Бу ерда тонг Суқротга, нур унинг жамолига, қуёш устурлобга, осмон қоғоз варағига ўхшатилиб, шу бобнинг ўзига мувофиқ ва бошқа боблардагидан тамоман фарқ қиладиган тонг тавсифи яратилган. Бу куннинг тунини Навоий шундай бошлайди:

Қуёш Суқроти чун ер қилди маскан,
Кеча Луқмони бунёд этти шеван.
Ясаб кўку қаро бирла либосин,
Тўқуб ашқ, айлади зоҳир азосин.

Бу ерда Қуёш Суқротга, Тун Луқмонга, қуёш ботиши Суқротнинг дафн этилишига, қоронғу тушиши Луқмоннинг Суқротнинг азасида қора кийишига, осмонда юлдузлар пайдо бўлиши унинг кўз ёшига ўхшатилган.

Достоннинг йигирма олтинчи бобида Фарҳоднинг Хокон ва унинг лашкари билан Юнондан Чинга қайтиши ҳикоя қилинади ва бу ҳаракат бошланган тонг қуйидагича тасвирланади:

Саҳар сарчашмаси чун бўлди равшан,
Фалакнинг марғзорин қилди гулшан.

Сафо топиб фалак, Юнон замини,
Сипехр чекти қуёш — хоқони Чиний.

Тонгнинг «Фарҳоду Ширин»даги бир-биридан фарқ қилувчи бу тавсифлари бошқа дostonлардагидан фарқ қиладиган умумийликка эга. Бу ҳолат, масалан, «Сабъа-йи сайёр» дostonидаги тонг тавсифларини кўриб чиқсак равшанлашади. Баҳром уни овутиш учун қурилган етти қасрнинг ҳар бирида бир кун эрталабдан ўз никоҳидаги маликаларнинг бири билан майхўрлик қилади: шанба куни қора қасрда биринчи иқлим султонининг қизи билан, якшанба куни сариқ қасрда иккинчи иқлим подшосининг қизи билан, душанба куни яшил қасрда учинчи иқлим хонининг қизи билан, сешанба куни қизил қасрда тўртинчи иқлим подшосининг қизи билан, чоршанба куни мовий қасрда бешинчи иқлим малигининг қизи билан, пайшанба куни сандалранг қасрда олтинчи иқлим ҳукмдорининг қизи ва жума куни оқ қасрда еттинчи иқлим султонининг қизи билан тунни ўтказади. Мана шу етти куннинг тонгини Навоий етти турда, лекин «Фарҳоду Ширин»никидагидан умумий бир фарққа эга қилиб тавсиф қилади.

Шанба тонги қуйидагича:

Субҳи шанбаки, шoми дайжурий,
Юзига ҳулла ёпти кофурий,
Қасри мушкинга қўйди ва Баҳром
Ичкали мушкбў ғазол ила жом.

Якшанба кунининг тонги тубандагича:

Чунки якшанба урди меҳр алам,
Кийди зарбафт ҳулла кўк торам.

Кўк аруси тўнин қилиб заркаш,
Чиқти андоқки гулрухи маҳваш.

Душанба тонги мана бундай:

Чун душанба сипехри зангорий,
Зангдин қилди кўзгусин орий.

Қилди юз реву ранг ила гардун,
Субҳ чодиршабин зумуррадгун.

Сешанба тонги шундай:

Чун сешанба сипехри чобукхез
Тўкти анжум шароридин гулрез.

Боғлади золи чарх ўлуб раъно,
Абри шингарфгун била хино.

Чоршанба тонги шундай:

Чоршанбаки тоқи нилуфарий,
Қилди тун карвонини сафарий.

Меҳр ўз зарҳалин аён қилди,
Шамт устига шастмон қилди.

Кўк фазосига меҳр қилди сафар
Бўлубон рўбарўйи нилуфар.

Пайшанба тонгининг тавсифи:

Панжшанба, субҳи чархмаҳал,
Сувади кўк жабинига сандал.

Сандалосо насими лахлахасой,
Кўк димоғига бўлди артфизой.

Бу сифат атри сандалосодин,
Тун мижози қуюлди савдодин.

Жумъа тонги:

Чунки одина, бу рафиъ равоқ,
Қилди тоқин саҳар гачидин оқ.

Солиб эрди мушаъбиди гардун,
Нажм доналаридин оғзига ун.

Субҳдин лек эйла чушкурди
Ким, дамидин ул ўтни совурди.

Субҳ савбини гозури афлок,
Меҳр собуни суртибон юди пок.

Агар «Фарҳоду Ширин» билан «Сабъайи сайёр» достонларидаги мазкур тонг тавсифларини ҳар бир достоннинг ўзига хос умумий томонини олиб муқояса қилсак, қуйидаги фарқларни кўрамиз.

«Фарҳоду Ширин»да тонг ва тонг отиш жараёни асар қаҳрамонлари ва уларнинг ишига ўхшатилади. Бунинг сабаби қаҳрамонларнинг фаоллиги, яъни ўша кунги воқеада уларнинг фаол иштирок этишидир. «Сабъайи сайёр»да эса бу вазифани фалакнинг ўзи ёки найрангбоз, меъмор ва кирчилар бажаради. Бунинг сабаби Баҳромнинг фаолиятсизлигидир.

«Фарҳоду Ширин»даги тонг тавсифининг ҳаммаси бир хил кучга эга. Бу фақат сифатида эмас, миқдорда ҳам акс этади. Чунки ҳаммаси ҳам икки байтдан иборат. «Сабъайи сайёр»да тавсиф кучайиб боради. Охирги куни фалак кирчиси тонг кийимини кўёш совуни билан ювиб пок қилади. Чунки Баҳром шу куни Дилоромдан хабар топади. Бу дostonда байтлар сони жиҳатдан ҳам ортиб боради. Биринчи тонг тавсифи бир байтдан ва эргаш гапдан иборат, бош гапи иккинчи байтда, лекин иккинчи байтда тонг тавсифи йўқ. Иккинчи, учинчи, тўртинчи ва бешинчи тонг тавсифларининг ҳар бири икки байтдан берилган. Олтинчиси уч байтдан, еттинчиси эса тўрт байтдан иборатдир.

Сўз устодлари турлашдан фақат воқеа, қаҳрамон ва нарсалар ҳамда уларнинг тавсифидагина эмас, баёнда ҳам мукаммал фойдаланадилар. Бир воқеа, нарса ёки тушунчани ҳар хил сўз ва иборалар билан, бир фикрни гапнинг турлича кўринишлари билан ифодалаш мумкин. Тилни мукаммал билган шоир ўз асарини ранг-баранг қилишда тилнинг хусусиятидан ҳам самарали фойдаланади. Сўз санъатининг бу бобида ҳам Навоийга етадиган шоир йўқ.

Навоий туркий лаҳжаларни мукаммал ўрганган, араб ва форс тилларини аъло даражада билган ва бу тилларда ёзилган илмий ва адабий китобларни чуқур таҳлил қилиб яхши ўзлаштирган. Шоир тилнинг жуда нозик томонларини яхши англаган. Навоийнинг тил борасидаги нуктабинлиги унинг адабиёт майдонидаги улкан бадиий муваффақиятларига асос бўлган. Навоий тилдан тўлиқ ҳамда аниқ фойдаланибгина қолмай, уни ҳар томонлама бойитди ва жуда юксак даражага кўтарди. Бунинг тафсилоти олдинги фаслларнинг бирида баён қилинди.

«ХАЗОЙИНУ-Л-МАОНИЙ»НИНГ ФОТИХАСИ

Буюк боболаримиз ҳар бир ишни аввал Куръони каримни назарга олган ҳолда амалга оширганлар. Ҳазрати Навоийнинг фаолияти ва ижоди ҳам шу амалга асосланган. Куръони мажид Фотиҳа сураси билан очилади. «Фотиҳа» очувчи дегани. Бу суранинг бундай аталишига сабаб китобнинг ўзи ва унинг мазмуни шу сура билан очилади. Шундан илҳом олган муслим Навоий ўзининг «Хазойину-л-маоний»сини қуйдаги Фотиҳа ғазали билан бошлаган:

Ашрақат мин акси шамси-л-каъси анвору-л-худо,
«Ёр аксин майда кўр» деб, жомдин чиқти садо.

Файр нақшидин кўнгул жомида бўлса занги ғам,
Йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.

Эй хуш ул майким, анга зарф ўлса бир синған сафол,
Жом ўлур гетийнамо, Жамшид ани ичкан гадо.

Жому май гар буйладур, ул жом учун қилмоқ бўлур
Юз жаҳон ҳар дам нисор, ул май учун минг жон фидо.

Дайр аро хуш аҳли расво бўлғали, эй муғбача,
Жоми май тутсанг, мени девонадин қил ибтидо.

Токи ул майдин кўнгул жомида бўлғач жилвагар
Чехрайи мақсуд, маҳв ўлғай ҳамул дам моадо.

Ваҳдате бўлғай муяссар май била жом ичраким,
Жому май лафзин деган бир исм ила қилғай адо.

Сен гумон қилғандин ўзга жому май мавжуд эрур
Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳид-о!

Ташналаб ўлма, Навоий, чун азал соқийсидин
«Ишрабу ё айюҳа-л-атшон» келур ҳар дам нидо.

Мазкур шеър Навоийнинг тўрт девондан иборат бўлган «Хазойину-л-маоний», яъни «Маъно оламининг хазиналари» деб аталган асарининг биринчи девонидаги биринчи ғазалдир. Аммо бу ғазал «Ғаройибу-с-сиғар», яъни ки-

чиклик, ўсмирликнинг қизиқликлари деб аталган биринчи девоннинг бошида келтирилган бўлса-да, у қолган девонларга ҳам, яъни бутун «Хазойину-л-маоний»га муқаддимадир. Шунинг учун бу ғазални Навоий айтган биринчи ғазал деб тушуниш керак эмас. У девонларнинг мажмуасидаги ўрнига кўра биринчи ғазалдир.

Ғазал тўққиз байтдан иборат. Ҳар бир байт икки мисрадан тузилган бўлади. Ғазалнинг биринчи байти «матлаъ» ва охиrgиси «мақтаъ» дейилади. Ғазалда матланинг иккала мисраи ва қолган байтларнинг иккинчи мисралари ягона қофияга эга бўлади.

Бу ғазалнинг қофияси ридфи муқайад қофиядир. Қофия ҳосил бўлиши учун такрорланиши шарт бўлган товуш равий деб аталади. Бу ерда равий «о» товушидир. Равий қофиянинг асосий бирлигидир. Аммо бу қофияда унинг ҳамоҳанглигини оширувчи ридф деган birlik ҳам бор. Бу «д» товушидир.

Ғазалнинг вазни — фоилотун фоилотун фоилотун фоилун. Учинчи байтнинг биринчи мисраи — фоилон. Мисра охирида фоилун билан фоилон бир шеърнинг ўзида ўрин алмашиб кела беради. Бу вазннинг охиrgи рукни фоилун бўлганда «рамали мусаммани маҳзуф» деб, фоилон бўлганда «рамали мусаммани мақсур» деб юритилди. Рисоланинг «Аруз» фаслидаги очқичда **фоилотун** рукни **тан-на-нан-нан** шаклида берилган, **фоилун** билан **фоилон** эса бир шакл билан **тан-на-нан** деб ифода қилинди.

Ғазалда вазн ёки вазн туфайли тил қоидалари бузилган, услуб ва маънога нуқсон етган ҳолат йўқ.

Ғазалнинг энг яхши чиққан байтини шоҳбайт дейилади. Лекин бу ғазалнинг ҳамма байти шоҳбайт даражасида. «Жом» ва «май» сўзлари ҳамма байтларда такрорланган. Бу илтизом санъатидир. «Жому май» илтизоми Навоийнинг ақидаси, ушбу ғазал мазмунига мувофиқ тушган. Чунки етук инсоннинг кўнгли, яъни маънавий олами ҳақиқат майининг жомига айланган бўлади. Жомига мазкур май тушган, яъни борлиқнинг ҳақиқатидан огоҳ бўлган кимса мангу саодат эгаси бўлади ва бунинг битмас-туганмас кайфидан, яъни лаззатидан баҳра олади. Ғазалга борлиқда мана шу мақсадга эришиш йўли борлиги ва кишининг ўзида бунга зотий истейдод мавжудлиги мавзу қилиб олинган. Шу билан бирга бу ғазал На-

войининг фаолияти, жумладан, адабий ижодининг хабар-номаси ҳамдир.

Ҳазал ҳусни матла билан бошланган. Матла мазмунан ва шаклан ўз ўрнига муносиб бўлса, «ҳусни матлаъ» дейилади. Бу матла фақат мазкур ғазалга нисбатан эмас, балки умуман «Ҳазойину-л-маоний»га нисбатан ҳусн бўлиб тушган, ғазалнинг ўзини ҳам девонга нисбатан ҳусни ибтидо дейиш мумкин. Бу матла муламмаъ (ширу шакар) ҳамдир: биринчи мисраи арабча, иккинчиси ўзбекча. Бу Навоийда ва у тарғиб қилаётган ғояда миллий чекланишнинг йўқлигини ва тил фарқининг ғоявий бирликка моне бўлолмаслигини кўрсатади. Мазмун бирлиги доирасидаги шаклий ранг-баранглик бадииятнинг асосий усулидан биридир.

Бу ғазалнинг мазмунини англаш учун биринчи навбатда «май» сўзининг рамзий маъносини билиб олишимиз керак.

Луғавий маъноси билан узумни ачитиб тайёрланадиган ичимликни «май» сўзи ва унинг «шароб», «бода», «хамр», «чоғир», «роҳ», «мул», «мудом», «саҳбо» сингари маънодошлари бадиий-фалсафий асарларда истиора тарзида ҳақиқат маърифати ва ишқига нисбатан ҳам ишлатилади.

Ишқу муҳаббат бир неча жиҳатдан майга ўхшайди. Абдурахмон Жомий ўзининг «Лавомий» асарида муҳаббат билан майнинг ўхшаш жиҳатларидан ўнтасини баён қилган.

Биринчиси, май ўзининг аслий ўрни бўлмиш хум ичидан ўзганинг таъсирисиз ўзидан ўзи қайнаб, ўзини кўрсатишга ҳаракат қилганидек, ошиқлар кўнглидаги яширин ишқ ҳам ғалаён қилиб зуҳур этишга интилади.

Иккинчиси, май ўз зоти ҳаддида муайян бир шаклга эга эмас, қайси идишга тушса, шу идишнинг ички шаклини олади. Худди шунингдек, ишқ аслан мутлақ бўлиб, унинг зуҳурида муҳаббат аҳлининг қобилияти ва истеъдодига яраша содир бўлади. Ошиқлар орасидаги тафовут ишқнинг зотий хусусиятига эмас, уларнинг кўнгул идишига боғлиқдир.

Учинчиси, майнинг ҳам, ишқнинг ҳам сирояти ялпи жараёндан иборатдир. Май кишининг ҳамма аъзосига таъсир қилганидек, ишқ ҳам ошиқнинг қону жонига кириб унинг бутун вужудини эгаллаб олади.

Тўртинчиси, май ўзининг ичкучисини, ишқ севгучини марду сахий қилиб қўяди. Аммо май масти пулни аямаса, ишқ масти жону жаҳонини, бору йўғини бахшида қилади.

Бешинчиси, май ҳам, ишқ ҳам кишини қўрқмас ва ботир қилиб қўяди. Лекин май ботирлиги оқибатни кўрувчи ақлнинг мағлуб бўлишидан бўлса, ишқ шижоати ҳақиқат нурининг ғолиблигидандир. Биринчиси шахсни фалокату ҳалокатга олиб боради, иккинчиси абадий ҳаёту саодатга бошқаради.

Олтинчиси, май ҳам, ишқ ҳам киши бошидан кибру ҳавони учиради ва ниёзу тавозуга туширади. Бироқ ичкиликнинг оқибати хорлигу разолатдир, пок ишқ натижаси иззату шарофатдир.

Еттинчиси, май ҳам, ишқ ҳам сирни фош қилади. Асрлар давомида аён бўлган ҳақиқату маърифат сирларини ишқ юзага чиқарган.

Саккизинчиси, май ҳам, ишқ ҳам кишини беҳуш қилади. Аммо май беҳушлиги нодонлик ва ғафлатнинг энг тубан даражасидир, ишқ беҳушлиги эса сезгирлик ва огоҳликнинг энг олий мартабасидир.

Тўққизинчиси, майпараст майни ичган сари яна кўпроқ ичкиси келади, ишқпараст ҳам, ишқ дардига мубтало бўлган сари яна ортиқроқ берила боради. Лекин ичкучи борган сари одамийлик қиёфасини йўқота боради, севгучининг эса инсоний фазилатлари орта боради.

Ўнинчиси, май ҳам, ишқ ҳам номусу ҳаё пардасини кўтаради. Бироқ ичган ўзидан ўзгани ҳақорат қилиб, халққа озор беришдан уялмайди, севган эса ўзгалар учун ўзини хору зор қилишдан ор қилмайди.

Демак, ишқнинг май билан ўхшаш томонлари кўп, лекин оқибат жиҳатларидан улар бир-бирига тамоман зид экан.

Натижа эътибори билан май заҳр ва ишқ нўш экан, нима учун ишқни май билан таъбир қилинади, деган савол туғилиши табиийдир. Бунинг жавоби шундай:

тажрибасиз хом ёшлар ва айрим нафси аммораси қаримаган қариларнинг тасаввурида ичкилик бор неъматларнинг энг олийси ва мастлик лаззатларининг энг лазизидир. Агар ичмай ҳавас қилувчиларни ҳам ҳисобга олсак, бундай хато тасаввурга эга бўлганлар дунёда жуда кўп.

Бинобарин ишқни «май» деб аталганда, биринчидан, мавзуга кўпчилиكنинг диққати тортилган бўлади, иккинчидан, май билан ишқ орасидаги ташқи ўхшашлик билан ички зиддият лаззатталабларга равшан бўлиб, мутлақ лаззат ҳақиқий ишқда эканлиги аён бўлади.

Май ишқ рамзи қилиб олинганда «жом» сўзи ва унинг маънодошлари кўнгилни билдиради. Аммо биринчи мисрадаги жом маъносидаги «каъс» сўзи кўнгилни эмас, ишқнинг ўзини англатади. Буни Навоийнинг ўзи каъсни қуёшга ўхшатиш йўли билан ифодалаган. «Ашрақат» порлаб чиқди, «мин акси шамси-л-каъси» май косаси қуёшининг аксидан, «анвору-л-худо» тўғри йўл, яъни ҳақиқат нурлари деган маънода. Тўғри йўлга бошловчи «ҳодий», ҳодийлик «ҳидоят» дейилади. Демак «ашрақат мин акси шами-л-каъси анвору-л-худо» май косасининг қуёши аксидан ҳақиқат йўлининг нурлари порлади деган мазмунда экан. Бунда май косаси қуёшга ўхшатиш. Қуёш оламдаги нур тарқатувчи ягона мавжуд бўлгани учун май косасидан мурод ишқ, яъни жозиба манбаи мутлақ борлиқдир. Демак, Навоийнинг фикрига кўра, ҳақиқат йўлини мунаввар қилиб ёритиб, унга тўғри олиб борадиган восита ишқ экан.

Иккинчи мисра «Ёр аксин майда кўр» деб, жомдин чиқти садо». Бундаги «ёр» Ҳақ таоло маъносида бўлиб, мисранинг мазмуни шундай:

Ҳақ таолонинг нури — оламнинг ҳақиқати ундаги барча мавжудотда акс этади. Аммо ишқ майи шу ҳақиқатни кўриш, яъни идрок қилиш воситасидир. Жом, яъни ишқ майининг идиши — кўнгил буни тасдиқлайди. Чунки ошиқ ҳақиқатни ишқ воситаси билан кўнгилда идрок этади. Иккинчи байтдаги «ғайр» деганда маъшукдан, яъни Ҳақ таолодан ўзга ҳамма нарсалар тушунилади. «Ғайр нақши»дан мурод кўнгилга маъшук ҳаёлидан ўзга нарса ташвишининг қаттиқ ўрнашиб олишидир. Жом ишлатилмаганда, яъни унга май тушиб турмаганда ёки бошқа нарса солинганда занглаганидек, ҳақиқат нури тушиб туриши керак бўлган кўнгилда ўзга нарсалар, айниқса, ёвуз фикрлар бўлса, шуларнинг занги, доғи, яъни таъсири уни ғамхонага айлантиради.

Шундай бўлган тақдирда, яъни маъшукдан ўзга нарсалар ғами маъшукнинг кўнгилда жилоланишига тўсқин-

лик қилганда, «йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо».

«Масаллик» — бамисоли, сингари дегани. «Майи ваҳдат масаллик» майи ваҳдат сингари деган маънода. «Ғамзудо» ғамни аритгучи, ғамдан пок қилувчи дегани. Шоир соқийга мурожаат қилиб, майи ваҳдатдек ғамни аритувчи нарса йўқ деб, уни ўшандай пайтларда ваҳдат майини сузишга ундайди. Бу ўринда соқийдан мурод косагул эмас, балки шеър ўқиш, ҳикматли сўзлар айтиш ёки бошқа шунга ўхшаш йўллар билан шавқ уйғотувчи кишидир.

«Майи ваҳдат» — ваҳдат туфайли ҳосил бўлган жуда ширин беҳушлиқдир. Ваҳдатнинг ўзи нима?

«Ваҳдат» сўзининг луғавий маъноси бирликдир. Бунинг истилоҳий маъноси ҳам бор бўлиб, ваҳдат эътиқодига кўра, борлиқ ягона бир вужуддан, оламдаги бор нарсалар шу вужуднинг турли кўринишидан иборат. Ваҳдат тушунчасига кўра борлиқнинг асосий азалий ва абадий ҳаракатга эга бўлган чексиз Ҳақ таоло нуридан иборат. Мана шу нур оламнинг жони ҳисобланади. Бу нур рангу шаклга эга бўлмагани, макону замонда чекланмагани ва узлуксиз бор бўлиб тургани учун киши уни сезмайди. Аммо оққўнгилликни олий даражага кўтара олган киши илм ва ишқ орқали мазкур нурни идрок қилиши мумкин. Шунда киши ўзини унутиб, шу нур ичида йўқолгандай бўлади. Ваҳдат майидан мурод — мана шу ҳолат ва шунга бўлган жозиба ва ишқдир. Бунга эришган кимса оламнинг нималигидан, жумладан, ўзининг кимлигидан воқиф бўлади. Бундай кишининг кўнглига ҳаётда юз берадиган турли балолар, кишилар ўртасидаги низолар, унга қарши қилинган иш ва ғап-сўзлар таъсир қилмайди. У ҳеч кўнглини бузмай ўзининг инсоний вазифасини аъло даражада бажариб, халққа беғараз хизмат қила беради. Унинг ғояси ва амали кўнглини фақат шодлик билан тўлдиради. Киши, агар фалончи менинг ҳақимда ёмон ғап қилди, деб ундан хафа бўлса, фалончининг машинаси бору, нега менда йўқ, деб сиқилса, фалончини нега халқ ҳурмат қилади-ю, менинг қадримга етмайди, деб бўғилса, унинг кўнглида хурсандликка ўрин қолмайди.

Мабодо ўша кишилар билан ўчакиша бошласа, уларга зарар етказиш режаларини туза бошласа, турли руҳий

касалликларга чалинади ва ўзгаларга қазиган чоҳига ўзи тушади.

Учинчи байтдаги зарф — идиш, гетийнамо — жаҳонни кўрсатувчи. Афсоналарга кўра, Жамшид деган подшонинг сеҳрли бир жоми бўлган. Биринчидан, бу жомдаги май ичкан билан тугамаган, иккинчидан жаҳонда бўлаётган воқеаларни телеэкрандагидай ундан кузатиш мумкин бўлган. Жамшиднинг ўзи олий даражада айшу ишрат қилган шахс тимсоли сифатида тилга олинади. «Базми Жамшид» деган иборанинг вужудга келиши ҳам шундан-дир. Жамшид қисқартириб «Жам» шаклида ҳам кўлланади. «Жоми Жам» деганда Жамшиднинг ўша сеҳрли Жоми тушунилади.

Навоий мазкур байтда агар кишига ваҳдат майи муяс-сар бўлса, жом ўрнида синган сафол косаси бўлса ҳам яхши бўлади, бундай синиқ сафол косага ўшандай май тушса, у Жамшиднинг сеҳрли жомидай гетийнамо, яъни жаҳоннамога айланади, уни ичган киши эса гадо бўлса ҳам, Жамшиднинг шоҳона айшу ишратининг кайфини суради, дейди.

«Синган сафол»дан мурод, биринчидан, синиқ кўнгил, яъни дардли кўнгил, иккинчидан, фақр, яъни бойликка ҳирс қўймасликдир. Ҳақиқат майининг айшини суриш учун ортиқча молу мулк, олтин-кумуш бўлиши шарт эмас. «Гетийнамо»дан мурод шуки, мазкур майдан баҳраманд бўлган кимса борлиқ сирларидан воқиф бўлади.

Тўртинчи байтда Навоий агар жом билан май шундай бўладиган бўлса, бундай жом учун юз жаҳонни нисор қилиб, яъни сочқи қилиб, бундай май учун минг жонни фидо қилса бўлади, дейди.

Бешинчи байтдаги «дайр» сўзининг иккита ҳақиқий маъноси бор, биринчиси — гумбаз, иккинчиси — ғайриисломий ибодатхона, мажозий маънода майхонани ҳам билдиради. Бу байтда «дайр» рамзий мазмундаги майхона бўлиб, ҳаммаслак покбоз ошиқлар даврасини ва уларнинг мажлисини ҳамда йиғилган ерини билдиради.

«Муғбача» аслида муғлар хизматидаги бола бўлиб, кўчма маънода соқийни билдиради. Муғ — умуман оташ-параст, хусусан, оташпарастлар руҳонийси. Навоийнинг мазкур байтидаги «муғбача» ҳам «дайр» сўзи каби рамзий

мазмундаги соқий бўлиб, ишқ даврасини қизитувчи кишини билдиради. Бу иккинчи байтнинг шарҳида мазкур бўлди. Бу ерда «муғбача» сўзининг ишлатилишига сабаб унинг «дайр» сўзига нисбати борлигидир. «Муғбача» ўрнида «соқий» ёки бошқа сўз ишлатилса, улар «дайр» сўзига уйғунлашмас эди. «Соқий» сўзи «майхона», «майкада» каби сўзларга уйғундир. Моҳир санъаткорлар сўзларни рамзий мазмунда ишлатганда ҳам уларнинг асл луғавий маъноларини назардан четда қолдирмайдилар.

«Хуш аҳли»дан мурод ишқ майидан маст бўлмаганлардир, «расво бўлмоқ»дан мурод ишқ беҳушлигининг сиридан беҳабарларнинг таънасига қолмоқдир. «Ибтидо қилмоқ» — бошламоқ дегани. «Мен-и» сўзидаги «и» изофа кўмакчисидир.

Демак:

Дайр аро хуш аҳли расво бўлғали, эй муғбача,
Жоми май тутсанг мени девонадин қил ибтидо, —

деган байтнинг ташқи мазмуни «эй соқий, майхонада хушёрларни маст қилиб расво қилиш учун май ичирадиган бўлсанг, мен эси йўқдан бошла, шу расволикка мен жуда муштоқман», деган фикрдан иборат. Аммо ички, шоирнинг айтмоқчи бўлган ҳақиқий мазмуни «эй ошиқлар даврасини қизитувчи йигит, бизга сирдош бўлмаганлар расволик деб ўйлаган ишқ эссизлиги ҳолатини вужудга келтириш мақсадида кўнглимизга ишқ ўтини ёқмоқчи бўлсанг, бу ишни мендан бошла, чунки ўзгаларга нисбатан мен бунга кўпроқ муштоқман», деган фикрдан иборатдир.

Олтинчи байтдаги «ул май»дан мурод ваҳдат майи бўлиб, бунинг мазмуни иккинчи байтнинг шарҳида маълум бўлди. «Жилвагар бўлмоқ» — жилва қилмоқнинг маънодошидир. Кишига ўзни ўзига хос бир тусу тарзда кўрсатмакни жилва дейдилар. Шу сўздан тажаллий деган фалсафий истилоҳ ҳам ясалган. «Тажаллий»нинг луғавий маъноси жилваланишдир. «Тажаллий» бу мутлақ борлиқнинг мавжудот тусида жилваланишидир. Мазкур байтдаги «жилвагар бўлмоқ»дан мурод тажаллий этмақдир. «Чеҳрайи мақсуд»дан мурод важҳулҳақдир. Важҳулҳақ мавжудотнинг ҳақ, яъни бор қилиб турувчи абадий ва азалий

жиҳатидир. Оламдаги турли-туман нарсалар мана шу жиҳати билан ягоналашади, ваҳдат ҳосил қилади.

Буни идрок қилган киши ўзини олам, хусусан, инсон билан боғланмаган алоҳида бир мавжуд деб тушунмайди. Ҳаммани бирдай кўради ва жамияту табиатга камоли эҳтиром билан қарайди.

«Маҳв ўлмоқ» йўқ бўлмоқ, «ҳамул» ўша, «моадо» ўзга нарсалар дегани, ўзга нарсалардан мурод чехраи мақсуддан ўзга нарсалар, яъни мавжудотнинг важҳулҳақдан ўзга, бирини биридан жудо қилувчи жиҳатларидир.

Шундай қилиб:

Токи ул майдин кўнгул жомида бўлғач жилвагар
Чехрайи мақсуд, маҳв ўлғай ҳамул дам моадо,

байтининг ташқи маъноси «ул май воситасида кўнгул жомида мақсуд чехраси жилваланиши билан ундан ўзга нарсалар йўқ бўлади», деган сўздан иборат. Ички ҳақиқий мазмуни «киши ваҳдатга эришиб, унинг кўнглида мавжудотнинг азалий ва абадий бўлган ва уларни бор қилиб турган умумий жиҳати жилаланса, уларнинг бошқа хусусий бир-бирига қарама-қарши жиҳатлари ғойиб бўлади» деган фикрдан иборат.

Еттинчи байтнинг юзаки мазмуни шундай: жомга май тушгач, улар орасидаги бирлик ҳосил бўлади, шунинг учун жом ва майни бир сўз билан ифода қиладилар, яъни «жом» деганда ҳам жом, ҳам унинг ичидаги май назарда тутилади.

Бунинг ҳақиқий маъноси эса қуйидагича:

Сўзда ҳам ўз ифодасини топган ўша жом билан май орасидаги бирлик кўнгил билан ҳақиқат орасида ҳам бор. Ҳақиқат нури тушган кўнгил нурга айланиб, бундай кўнгил эгаси нуроний тус олади.

Саккизинчи байтда, юзаки қараганда, шундай дейилган:

Эй зоҳид, яъни охират учун тарки дунё қилган киши, сенинг тасаввурингдаги салбий хоссаларга эга бўлган жом билан майдан ўзга ижобий жому май ҳам бор. Шунинг учун сен бу майхонадаги биздек майпарастларни билар-билмас инкор қилма.

Бунинг ҳақиқий маъноси шундай:

Эй, масалага юзаки қараб, ўзгаларни камситиб, ўзини улуғ деб билувчи кимса, сўз бошқа, нияту амал бош-

қа, шакл бошқаю мазмун бошқа, мақсад бир, йўл кўп. Шунинг учун тушунар-тушунмас ишқ аҳлини буларнинг тутган йўли нотўғри дейишга шошилма!

Ғазал мақтаётининг ташқи мазмуни тубандагича:

Эй Навоий, азал соқийсидан дам-бадам «ичингиз, эй ташналар» деган нидо келиб тургач, ташналаб бўлиб юрмасдан ўша майни ичиш ҳаракатида бўл! Бунинг ички маъноси қуйидагича: Инсоннинг ҳақиқатга бўлган ташналигини қондириш борлиқнинг азалий хоссаларидан бири. Оламда бунинг равшан белгилари намоён. Шунинг учун агар сидқидилдан ҳаракат қилсанг, борлиқ сенинг ҳам ҳақиқатга бўлган ташналигингни қондиради. Шунга ҳаракат қил, умрингни зое қилма!

Энди, мухтарам ўқувчи, ғазални вазнини риоя қилган ҳолда ўқинг! Унинг ҳижо ва рукнлари қуйидагича:

Аш-ра-қат-мин ак-си-шам-сил каъ-си-ан-во рул-ху-до
Ё-р-ак-син май-да-кўр-деп жо-м-дин-чиқ ти-са-до

Фай-р-нақ-ши: дин-кў-нгул-жо ми:-да-бўл-са: занг-ги-ғам
Йўқ-ту-рэй-со қий-ма-йи:-ваҳ дат-ма-сал-лик ғам-зу-до

Эй-ху-шул-май ким-а-нга:-зар фўл-са-бир-син ған-са-фол
Жо-мў-лур-ге: тий-на-мо-Жам ши:-да-ни:-ич кан-га-до

Жо-му-май-гар буй-ла-дур-ул жо-му-чун-қил мақ-бў-лур
Йуз-жа-ҳон-ҳар дам-ни-со-рул май-у-чун-минг жон-фи-до

Дай-ра-ро-ху: шаҳ-ли-рас-во бўл-ға-ли:-эй муғ-ба-ча
Жо-ми-май-тут санг-ме-ни:-де во-на-дин-қил иб-ти-до

То-ки-ул-май дин-кў-нгул-жо ми:-да-бўл-ғач жил-ва-гар
Чех-ра-йи:-мақ су:-д-маҳ-вўл гай-ҳа-мул-дам мо-а-до

Ваҳ-да-те-бўл гай-му-йас-сар май-би-ла:-жо мич-ра-ким
Жо-му-май-лаф зин-де-ған-бир ис-ми-ла-қил гай-а-до

Сен гу-мон-қил ған-ди-кўз-га: жо-му-май-мав жу:-де-рур
Бил-ма-йин-наф йэт-ма-бу:-май хо-на-аҳ-лин зо-ҳи-до

Таш-на-лаб-ўл ма:-на-во-йий чун-а-зал-со қий-си-дин
Иш-ра-бу:-ё ай-йу-ҳал-ат шон-ке-лур-ҳар дам-ни-до

Эслатма: 1. Остин-устун икки нуқта унлининг чўзиқлигини билдиради. 2. Чўзиқ унлидан кейин келган «н» дан бошқа ун-

дошлар мисра ўртасида бир қисқа ҳижо ҳосил қилади. Масалан, ғазалдаги «жом» сўзининг «жо» қисми бир чўзиқ ҳижони «м»си эса бир қисқа ҳижони ҳосил қилади. Агар «жон» сўзини олсак, бу сўз бутунлигича бир чўзиқ ҳижодан иборатдир. Чунки «н» бундай ҳолларда алоҳида ҳижо ҳосил қилмайди. Аммо ундошдан сўнг «н» масалан, «айн» деганда қисқа ҳижога ўтади. 3. Сўз охиридаги ундошлар, ундан кейинги сўз унли билан бошланган бўлса, шу сўз бошига кўчиши мумкин. 4. Рукн чегараси сўз охиригагина эмас, сўз ўртасига ҳам тўғри келиши мумкин.

ҲАМД САРЛАВҲАСИ

Ислом оламидаги ҳар бир асар басмала билан, яъни «би-сми-ллоҳи-р-рахмони-р-рахийм» деб бошланади. Ундан кейин Ҳақ таолонинг олқиши келади. Бу олқиш «ҳамд» деб аталади, уни баён қилиш «ҳамдала» дейилади.

Навоийнинг «Хамса»сида ҳар бобга қўйилган сарлавҳа шу боб мундарижасини ташкил қилади. Ҳар бир сарлавҳа теран маънога ва гўзал сувратга эга бўлиб, юксак маҳорат билан адо этилган. Рисоланинг ушбу фаслида Навоийнинг «Хамса»сидаги биринчи ҳамднинг сарлавҳасини шарҳлаймиз.

Мазкур сарлавҳа шундай:

Ул холиқ ҳамдиким, махлуқот тасвирига анинг қалами сунъи чеҳрагушодуруру маснуъот таҳририга анинг хомайи ҳикмати жамолафзо ва ҳар кўнгул гунчасига бир ҳусн гули сари анинг силсилаи шавқидин вобасталику ҳар кўз ахтариға бир қош ҳилоли сари анинг риштаи маҳаббатидин пайвасталиқ.

Бу сарлавҳадаги «холиқ» сўзининг луғавий маъноси яратувчи бўлиб, бу Ҳақ таолонинг яратувчилик сифатини билдирувчи отдир. Шуни эсдан чиқармаслик керакки, «ҳақ» ва «холиқ» сўзларини хурофотга асосланган эътиқодлар чеклаган мазмунда тушуниш тўғри эмас. Навоийнинг тафаккури соғлом эътиқодга асосланган бўлиб, илмий фалсафага зид эмас. Навоий ва унинг ҳамфикрларининг мафкурасига кўра «холиқ», яъни яратувчи ёки «соний», яъни ясовчи деганда Ҳақ таолонинг коинотнинг яралишига ва мавжудотнинг моҳирона ясалишига сабаб бўлган мутлақ жиҳати англашилади.

«Махлуқот» «махлуқ» сўзининг кўплиги бўлиб, бунинг луғавий маъноси яралган ёки яратилган ва яралувчи ёки яратилувчидир. «Махлуқ» деганда аввал бор бўлмай, маълум бир вақтда бор бўлган мавжуд тушунилади. Шунга биноан махлуқот азалий бўлмаган ва бор бўлишига холиқ сабаб бўлган мавжудотдир. Инсон ҳам махлуқ, аммо у махлуқотнинг энг шарафлисидир. Шу маънодаги лафзан турлича қилиб айтилган иборалар жаҳон адабиётида, жумладан, Шарқнинг олийшаън мутафаккир ва шоирларининг асарларида кўп учрайди.

Ҳар бир нарсанинг боши унинг яратилишидан бошланади. Шунинг учун Навоий ўз «Хамса»сининг ҳамддан иборат биринчи бобини борлиқнинг холиқлик ва махлуқлик жиҳатларини тавсиф этишга бағишлаган.

Мазкур сарлавҳа билан бошланган бобнинг ҳамд эканлигини «Ул холиқ ҳамди» дегандан биламиз. Ҳамд асар муқаддимасидаги Ҳақ таолонинг камолини олқишлашга бағишланган қисмидир. Ҳамддан иборат махсус қасида, ғазал ва бошқа турдаги назмий ёки насрий асарлар ҳам бўлади. Буларни ҳам «ҳамд» ёки «ҳамдия» деб атайдилар. Шу ўринда ҳамднинг муҳим бир жиҳатига ўқувчиларимизнинг эътиборини жалб қилишга тўғри келади. Гап шундаки, шўро даврида ҳамд хурофий маънодаги худоларга бағишланган асар ёки асар муқаддимаси деган фикр кенг тарқалган ва баъзи олимларимиз ҳам бунга ишонгандай бўлишга мажбур эдилар. Навоий ва бошқа мумтоз шоирларимизнинг асарларини нашр этишда уларнинг ҳамд қисмини тушириб қолдирилишининг асосий сабаби ҳам шунда. Ҳолбуки, Навоий ва унинг устозу шоғирдларидаги, салафу пайравларидаги ҳамд илмий маънодаги Ҳақ, яъни Ҳақ таолонинг камоли — жамолу жалолининг васфига бағишланган. Бу даъвога етарликдан ортиқроқ ҳужжату далиллар бор. Аммо мавзудан четга чиқмаслик ва бу масаланинг алоҳида бир мақолада баён қилиш маъқул кўрилгани учун мазкур қайд билан кифояланиб, ҳамднинг биз учун ўта муҳим бўлган бир жиҳатини тилга олайлик.

Бадий асарда унинг бадий аҳамияти бўлиши ўз-ўзидан маълум. Аммо ҳамднинг маърифий ва тарбиявий аҳамияти ҳам жуда улуғдир. Мавжудот, жумладан, инсон бир-бирига нисбатан юзаки қараганда тенг эмас. Мана шу

нарсa баъзи кишиларнинг ўзини ўзгаларга нисбатан афзал деб билишга сабаб бўлади ва бундай нотўғри тасаввурга эга бўлган киши умр оқибати нуқтаи назаридан ҳалокатли амалларга қўл уради. Ҳолбуки, Ҳақ таоло қошида ҳамма мавжудот, жумладан, башар аҳли яратилишда тенг бўлиб, ҳар кимнинг амали одилона аксуламалга сабаб бўлади. Бир фазилатга эга бўлган шахснинг шу фазилатга эга бўлмаган иккинчи шахсни камситишга ҳаққи йўқ. Борлиқнинг одиллик сифати бу иш юз берганда уни жавобсиз қолдирмайди. Ҳамднинг тарбиявий аҳамияти ўқувчига мана шу ҳақиқатни эслатишдан иборат.

Сарлавҳадаги «Ҳамди ким» дегандаги «-ким» боғловчи бўлиб, ундан кейин келган сўзлар аниқловчи бўлак ва бу аниқловчи бўлак икки қисмдан иборат. Биринчи қисм «махлуқот тасвирига анинг (яъни холиқнинг) қалами сунъи чеҳрагушодуруру маснуъот таҳририга анинг хомаи ҳикмати жамолафзо». Иккинчиси «ҳар кўнгул ғунчасига бир ҳусн гули сари анинг силсилаи шавқидин вобастолиқу ҳар кўз ахтариға бир қош ҳилоли сари анинг риштаи маҳаббатидин пайвасталиқ».

Ҳар қисм бир-биридан «ва» билан ажратилган ва булардаги «анинг» «холиқ»қа тегишли бўлгани учун буларнинг ҳар иккиси «Холиқ»қа мансубдир. Ҳар бир қисм яна ўз навбатида иккига бўлинган бўлиб, буларнинг орасига «у» боғловчиси қўйилган.

Урғусиз талаффуз қилинадиган «и»лар изофа белгиси бўлиб, «қалами сунъ» сунъ қалами, «хомаи ҳикмат» ҳикмат қалами ва «риштаи маҳаббат» муҳаббат риштаси дегани. Бу изофалар, «изофайи ташбиҳий» деб аталади ва «сунъ»нинг «қалам»га, «ҳикмат»нинг «хома»га ва «маҳаббат»нинг «ришта»га ўхшатишданлигини англатади.

Сарлавҳадаги «тасвир»дан мурод суврат, яъни шакл бериш, шакллантиришдир. Махлуқотнинг жавҳари бир, суврати турличадир. Яратиш жавҳарига турли суврат, яъни шакл, ҳажм, ранг ва таркиб беришдан ёки бир маънони лавзан турли сувратда, яъни тил, сўз, ибора ва таркиб билан ифодалашдан иборат.

Бинобарин, «холиқнинг сунъи» яшаш, яъни яратиш, ижод қилиш санъати мусаввир, рассом ва илму адаб аҳлининг қаламига ўхшатишган. Унинг мавжудотни яратиш

жараёнига нисбатан эса мусаввирликка оид «тасвир» сўзи ва ҳам сувраткашлик ҳам расмкашлик ҳам китобатга оид «тахрир» сўзи қўлланган. Бу бир эмас, икки жиҳатдан аҳамиятлидир. Биринчидан, шоир Ҳақ таолонинг яратиш жараёнларини инсон ўз ижодида ишлатадиган қурол ва амалга ўхшатиб, уни киши ақлига сиғадиган даражага келтириб, англатишни осонлаштирган. Иккинчидан, инсондаги яратиш қобилияти ҳам мутлақ борлиқдаги яратишнинг чекланган бир кўриниши эканлигини таъкидлаган. Мутлақ борлиққа хос сифатлар инсонда ҳам бор, лекин унда унинг ўз зотига хос мутлақ ҳолда, бунда эса ўз имконияти доирасида маҳдуд шаклда.

«Чехрагушо»нинг луғавий маъноси юз очар, чехраларни очувчидир. Аммо бу сўз таркибидаги «чехра» «важҳ» истилоҳининг шоирона маънодоши бўлиб, бунда гўзалликни таъкидловчи қўшимча маъно ҳам бор. «Важҳ»нинг луғавий маъноси «юз» бўлиб, унинг тасаввуфдаги мазмуни ягона борлиқнинг ҳар бир мавжудотдаги бошқа мавжудотдан ажралиб турадиган ўзигагина хос кўринишдир. Ҳар бир махлуқ борлиқнинг бир важҳи сифатида бор бўлади. Борлиқ важҳини яширганда у шу махлуқ сифатида йўқ бўлади. Масалан, зоти сувдан иборат жисмлардан буғ, булут, ёмғир, қор, дўл, шудринг ва музни оладиган бўлсак, булар ҳаммаси бир-биридан кўринишда фарқ қилади. Буларнинг ҳар қайсисининг ўз кўриниши сувнинг бир важҳидир. Мазкур жисмларнинг зоти бир, яъни сув бўлиб, уларнинг турли нарса бўлиб кўриниши сувнинг ўз важҳини ўзгартиришига боғлиқ бўлганидек, оламдаги мавжудот яратилиши ягона бир борлиқнинг турли важҳларда зухур этишидан иборат. Мана шунинг учун шоир бу ерда «чехрагушо» сўзидан жуда ўринли фойдаланган.

«Маснуъот»дан мурод гўзал қилиб яратилган нарсалардир. «Маснуъ» ясалган, санъатли, ҳунар натижасида вужудга келган дегани. «-от» қўшимчаси «махлуқот»даги сингари кўплик билдиради ва ўзи қўшилган сўзни тўлиқ отлаштиради. «Махлуқ» ва «маснуъ» сўзларида ҳам сифатлик, ҳам отлик бор. Аммо кўплик қўшимчаси қўшилганда булар сифатлик маъносини йўқотади.

«Тахрир» сўзининг ёзиш, қоғозга тушириш ва очиқ қилиб сўзлаш маънолари машҳур. Аммо бу сўзнинг яна

мусаввирлик ва наққошликка оид маъноси ҳам бор бўлиб, нақш ва расмларга мўй қалам билан тортиладиган нозик чизиқларни билдиради. Бу ердаги «таҳрир» мана шу маънодадир, аммо унинг ёзиш маъноси ҳам назарда тутилган.

«Хома» қалам дегани, «Ҳикмат» борлиқнинг умумий қонунларини билиш даражасидаги билимдонлик ва шу билимдонликка яраша тўғри амал қилишдир. Бу сўз мазкур маънонинг назарий жиҳати билан «фалсафа» сўзининг маънодоши сифатида ҳам ишлатилади. «Жамолафзо» жамолни орттирувчи, яъни гўзаллаштирувчи деган маънода. «Силсила» занжир, «шавқ» кўнгил интилиши, «вобасталиқ» боғлиқлик, «пайвасталиқ» уланганлик, «ахтар» юлдуз, «ҳилол» янги ой, «ришта» ип дегани.

Ҳозирги «муҳаббат» сўзи Навоийнинг тилида ўзининг аслий шаклида «маҳаббат» деб талаффуз қилинган. Бу сўздаги олдинги «а» ҳозирги ўзбек тилида «у»га айланиб, мазкур сўз «муҳаббат» шаклини олган.

Маҳаббат нима ва нима учун Навоий борлиқнинг яратиш ва яралиш жиҳатлари ҳақида сўзлаётганда маҳаббатни ҳам тилга олган?

Шоир даврида маҳаббат ёки ишққа табиий ва фалсафий жиҳатлардан берилган таърифлар мавжуд эди. «Ишқ» ва «маҳаббат» сўзлари мутлақ маънода қўлланганда бири-бирига тўлиқ маънодошдир. Лекин буларнинг маъносида махсус жиҳатлар ҳам бор. «Ишқ» сўзига хос маъно махсуслиги шундан иборатки, у, биринчидан, барча мавжудотга нисбатан қўлланади, иккинчидан маҳаббатга нисбатан кучлироқ бўлади. «Маҳаббат» сўзи эса асосан онгли мавжудотга нисбатан ишлатилади ва унинг кучи эътиборга олинмайди. «Ҳайрату-л-аброр» бадиий асар бўлгани учун унда васф этилган маҳаббат бадиий мазмунга эга бўлиб, унинг ҳусн жиҳати назарда тутилади. Бу жиҳатдан берилган таърифга кўра маҳаббат ҳақиқий жамил, яъни гўзалнинг ўз камолига майли, яъни интилишидир. «Ҳақиқий жамил»дан мурод мутлақ борлиқнинг гўзаллик сифати бўлиб, у мавжудотда турли кўринишларда зуҳур этади.

Ҳақиқий жамилнинг ўз камолига бўлган интилишидан ҳосил бўлган ҳаракат бутун борлиқни ўз ичига олган

доирадан иборат бўлади. Мазкур сарлавҳадаги «силсилаи шавқ»дан бу улуг интилиш доираси кичик шавқ доирачаларидан иборат бир занжирсимон муносабатни ташкил этганлигини биламиз. Буни қандай тушуниш керак?

Мавжудот орасидаги, масалан, гул билан булбул шамъ билан паврона, қуёш билан сайёра, зарра билан зарра, киши билан киши орасидаги ишқу маҳаббатлар ўша занжирнинг ҳалқаларидир. Мана шу муқайяд, яъни чекланган, нисбий ишқу маҳаббатлар билан мутлақ маҳаббат орасидаги муносабат катта доирани вужудга келтиради.

Оламнинг яратилиши ва мавжудотнинг бақосига, яъни сақланишига ишқ сабабчи дейилади ва бу қуйидагича тушунтирилади:

Гўзал олам азалда бугунги кўринишга эга бўлмасдан уруғ ҳукмидаги бир жавҳардан иборат эди. Бу жавҳарда унинг ўзига хос ва ундан вужудга келиши мумкин бўлган барча камолу жамол яширин ҳолда мавжуд эди, масалан, гулнинг ҳамма қисмлари ва бутун гўзаллиги унинг уруғида кўринмаган ҳолда бор бўлганидек. Ундаги ана шу етуклик ва гўзалликни ўз ижоди орқали кўриш ва кўрсатиш эҳтиёжи ишқ тарзида оламнинг бугунги шакли олишига сабаб бўлди ва эндиликда шу ишқ мавжудотнинг сақланиши ва ривожига асосдир. Чунки ҳар бир нарса ўзини сақлаш ва етилиши учун зарур бўлган нарсага интилиб, зарарлисидан тортинмаса, йўқликка юз тутади. Аммо бу ишқ ҳар мавжудда унинг ўзига яраша кўринишида зуҳур қилади.

Маҳаббатнинг инсондаги зуҳури ўзига хос ва мураккаб бўлиб, унинг инсон ва борлиқ учун алоҳида аҳамияти бор.

Борлиқ гўзал ва етук бўлиб, гўзаллик ва етуклик маҳаббати унинг зотий сифати бўлгани учун инсоннинг табиатида ҳам аслан ҳусну жамолга ва фазлу камолга интилиш бор. У шу истеъдодга молик қилиб яратилган.

Инсоний маҳаббатнинг тури кўп. Аммо кишилар орасидаги маҳаббат турларини умумлаштириб, содда қилиб тасниф қилганда икки турга бўлиш мумкин. Буларнинг бири нафсоний ишқ ё маҳаббат, иккинчиси маънавий бўлиб, «пок ишқ» ёки «пок маҳаббат» деб аталади ва бун-

дай ишқу маҳаббат эгасини, буни таъкидлаш керак бўлганда, «покбоз» дейдилар. Навоий покбоз бўлган ва шахвоний майллардан ариғ бўлган пок ишқни тарғиб қилган. Бундан унинг мақсади инсон авлодининг нафсоний талабларини маънавий камолотга бўйсундириб, бир-бири билан ўта дўстона муносабатда бўлишга ўргатиш ва шу йўл билан уларнинг аслий истеъдодини ҳаракатга келтириб, олий инсоний мақомларга эриштириш бўлган.

Ишқ ҳақида Навоий ўзининг «Маҳбубу-л-қулуб»ида шундай дейди:

«Ишқ ахтаредур, дарахшанда, башарийят кўзи нури сафоси андин ва гавҳаредур рахшанда, инсоният тожининг зебу баҳоси андин. Меҳредур толиъ, маҳзун хотирлар хористони андин гулшан ва бадредур ломиъ, тийра кўнгуллар шабистони андин равшан. Баҳредур васиъ, ҳар игрими юз ақлу хуш кемасин чўмурган ва тоғедур рафиъ ҳар тийғи минг зуҳду тақво бошини учурган. Шуълаедур сўзанда, хошоки кўп жону кўнгул бўлган ва барқедур фурузанда, кўп жону кўнгул ашаъсида кул бўлган. Аждаҳодедур хунхор, оламни дами била тортмоқ анга ком. Подшоҳедур қаҳҳор, коми ҳар дам олам аҳлиға қатли ом. Ҳар неча зулм қилган сойи анга ўсанмоқ йўқ ва ҳар неча қон қилган сойи анга қонмоқ йўқ. Сайиқаедур, ақлу дин хирманин куйдургучи; ва сарсаредур аларнинг кулин кўкка совургучи.

Иноди олинда тенг ҳам подшоҳ, ҳам гадо, бедоди қошинда бир ҳам фосиқ, ҳам порсо. Ошиқ кўнглига маъшук ҳавосин солгучи ҳам ул ва бир жилваси била нақди ҳаётин олгучи ҳам ул. Ва ошиқ мундоқ балонинг гирифторию мундоқ офатнинг беихтиёри, мундоқ тўфоннинг ғариқию бу навъ сойқанинги ҳариқи, мундоқ ғаддорнинг забуную девкирдорнинг мажнуни. Ва мунигдек ошубнинг шефтасию бу янглиғ қотилнинг фирефтаси, бу тавр хунрезнинг ҳалокию бу турлуғ балоангезнинг дардноки.

Ишқ кўҳистони бедодининг ношодларидин бири Фарҳоддур ва саҳройи жунун забунларидин бири Мажнундур. Ва шабистон савдоси девоналаридин бири парвонаву гулистон ҳавоси ношикебларидин бири андалиби девона. Ва оташгоҳ ҳарорати гармсарларидин бири Хусрави номийу майкада дардманлиғи номийларидин бири Жомий...

Байт:

Ки то бўлғай булар бир-бирлари бирла қарин бўлсун,
Самандарлар киби ишқ ўти ичра ҳамнишин бўлсун...

Ишққа маротибдур ва ул уч қисм била мунқасим бўлур. Аввалғи қисм авом ишқидурким, авому-н-нос орасида бу машҳуру шойиъдурким, дерлар: «Фалон фалонға ошиқ бўлубтур» ва бу навъ киши ҳар навъ кишига бўлса бўлур, шағабу изтиробларича лаззати жисмоний-у шаҳвти нафсоний эмиш ва бу қисмнинг бийикрак мартабаси шаръий никоҳдурким, бари халойиққа суннатдуру мубоҳ. Ва пастроқ мартабасида паришонлиғу мушаввашлиқлар ва бесомонлиғу нохушликлареки зикри тарки адабдуру байони беҳижоблиққа сабаб.

Иккинчи қисм хавос ишқидурким, хавос ул ишққа мансубдурлар. Ул пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқдуру пок кўнгул ул пок юз ошубидин қўзғалмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ. Ишқ аҳлининг покбозлари ва ишқу ниёз аҳлининг назмтирозу афсонапардозлари мутақаддиминдин андоқким, назм бешасининг газандари ва дарду ишқ оташкадасининг самандари ва завқу ҳол водийсининг покрави Амир Хусрав Деҳлавийдурким, пок нафасу гуфтори, пок алфозу маонийлиқ ашъори ишқ аҳли орасида ғавғо ва вайду ҳол анжумани фазосида алоло солибдур.

Яна сўзи поку кўзи пок ишқ аҳлида мужарраду мунфариду бебок бу тоифанинг беназиру адилу тоқи фахрул-миллати ва-д-дин Шайх Ироқидурким, ишқ сифотиға муттасифдур ва «Ламаст»и пок маонийу тарокибға мусифдур.

Ва мутааххириндин икки оламини бир дов била ўйнаған мукаммиршевалар покбози ва ишқ дайри фаносида ҳақиқат бодасидин маст риндлар ҳамрози шамсу-л-миллати ва-д-дин Хожа Ҳофиз Шерозийдур.

Дунё ва охиратни бир оҳ ила ўртаган пок ошиқлар имоми ва мулку малакутда сойирлар шайху-л-исломи ҳазрати муршидий ва маҳдумий нуру-л-миллати ва-д-дин Абдурахмон Жомий, наввара-л-лоху марқадаҳ, дурким, агарчи алар васфи назмға нисбат берурдин юқорироқдур.

аммо ҳар синф назмда беназир эрдилар ва нечаки таъриф-лари шеърда маҳоратдин ташқаридур ва лекин ҳар услуб шеърда жаҳонгир эрдилар. Ва назмларида ҳар шеър била ишқ ўтин оламға урубтурлар, шеърларида ҳар байт била дард аҳли жону кўнгул оламин куйдурубдурлар».

Мана шу уч тур ишқнинг Навоийга хоси хослар ишқи бўлиб, бу оқкўнгиллар ва покбозлар маҳаббати ҳароратининг тараққийсидан ҳосил бўлган ўтдир.

Шундай қилиб, Навоийнинг мазкур сарлавҳасидан бобнинг мундарижаси қуйидагичалиги аён бўлади:

Боб Ҳақ таоло олқишидан иборат ва олқишга унинг яратувчилик сифати олинган. Бу сифатнинг камоли олқишга сазовор муҳим жиҳатларидан бири унинг махлуқотни ўз санъату ҳикмати билан жуда гўзал қилиб яратганлиги бўлса, иккинчиси уларни, хусусан инсонни ишқий муносабат билан бир-бирига боғлиқ қилиб қўйганлигидир. Бу муносабатнинг асоси ҳусн, яъни гўзаллик ва эзгуликдир. Буни англаган ва шунга яраша амал қилган киши етук инсон ва саодатманддир.

Унинг ижоди натижа эътибори билан мусаввир ижодига ўхшайди. Аммо унинг ҳунарининг ўзи ҳам қурол, ҳам иш, бошқача қилиб айтганда, у қуролсиз ижод қилади. Тасвирда унинг санъату ҳикматининг ўзи қалам.

Инсонда бор сифатлар бошқа мавжудотда ҳам бор; ғунча ўз ҳусни камолига интилиб, очилиб гул бўлади. Инсон кўнгли ҳам ҳуснни идрок этса, очилиб камол топади. Буни идрок этолмаган кўнгул очилмаган ғунчадек қон бўлади. Юлдузнинг ҳилолга яқинлиги бор, худди шунингдек инсон кўзининг ҳам қошга яқинлиги ва унинг ҳуснини тамошо қилишга мойиллиги бор.

Ана шу фикрларни ижодкор турли бадиий воситалардан фойдаланиб сажъли насрда шоирона ифодалаган.

Бу сарлавҳа икки мусажжаъ бўлақдан иборат. Биринчиси «ва»гача бўлган бўлақ, иккинчиси ундан кейинги бўлақ. Ҳар бир бўлақ икки қаринадан иборат бўлиб, уларнинг орасида «у» боғловчиси бор. Мазкур сарлавҳанинг биринчи сажъидаги фосилалар «чеҳрагушо» ва «жамолафзо» сўзларидан, иккинчи сажъдагилари «вобасталиқ» ва «пайвасталиқ» сўзларидан иборат. Аммо бу сарлавҳада қарина ичидаги сўзлар ҳам сажъланган: **махлуқот — маснуъот, тасвирига — таҳририга, гули сари — ҳилоли сари.**

«Холиқ» билан «махлуқот» ва «сунъ» билан «маснуъот» сўзлари ўзакдошдир. Ўзакдош сўзларни бир гап ёки байтда келтириш ҳам санъат бўлиб, буни «иштиқоқ» деб атайдилар.

Маънодош сўзлардан сарлавҳада, биринчидан мазмуннинг нозик жиҳатларини ифодалаш ва иккинчидан, қайтариққа йўл қўймаслик учун моҳирона фойдаланилган. «Маснуъот» «махлуқот» нинг маънодоши сифатида ишлатилган ва шу билан бирга «маснуъот»нинг санъат натижа-сида вужудга келган гўзал махлуқотни билдириши эътиборга олинган. «Таҳрир» «тасвир» нинг маънодоши қилиб олинган ва шу билан бирга унинг «тасвир»га нисбатан шаклдан кўра мазмунга яқинлиги назарда тутилган ва «ҳикмат қалами»га нисбат берилган. Занжир маъносидаги «силсила» билан ип маъносидаги «ришта» ва «шафқ» билан «маҳаббат» сўзлари ҳам бу сарлавҳада маънодошдир, аммо буларнинг орасидаги луғавий фарқ ҳисобга олинган ва «силсила» шавққа нисбатан, «ришта» маҳаббатга нисбатан истеъмо-л қилинган. Гап шундаки, мутлақ маҳаббат зотан бир бўлиб, турлича эмас. Аммо кишиларнинг кўнглидаги маҳаббат шавқи кўп ва турличадир. Ҳар кўнгулдаги ўзига хос бир шавқни, маҳаббатнинг муайян кишидаги зуҳурини занжирнинг бир ҳалқаси деб тасаввур этиш мумкин. Аммо кўзга ҳуснни тушуриб улар орасида боғлиқлик вужудга келтирадиган ҳодиса бўлмиш маҳаббатни эса занжир эмас, ип деб тасаввур қилиш маъқулроқдир.

Сарлавҳада яна маънодош сўзлардан «қалам» билан «хома», «жамол» билан «ҳусн», «вобасталиқ» билан «пайвасталиқ» бор. Жамол гўзаллик, ҳусн эса ҳам гўзалликни, ҳам эзгуликни билдиради. Жамол мутлақ борлиққа, ҳусн инсонга нисбатан ишлатилган. Аксинча бўлганда бу сўзлар ўз ўрнига тушмаган бўлар эди. Чунки инсон фақат гўзалликка эмас, борлиқнинг турли инъому эҳсонларига ҳам интилади. Булар эса эзгуликка киради. Мутлақ борлиқнинг ҳаракати кўриш ва кўринишдан иборат, бунинг манзури жамолдир. Масалан, еб-ичиладиган нарсалар жамол сифатида кўриш манзури бўлолмайди.

«Вобасталиқ» билан «пайвасталиқ» сўзлари ҳам ўз ўрнида. Биринчиси занжирга, иккинчиси ипга нисбатан қўлланган.

Сарлавҳада бадиийлик учун жуда зарур бўлган муроату-н-назир ёки таносуб санъати ҳам бор бўлиб, бу фикрни бир-бирига муносабати бор нарсалар билан ифода-лаб, бир-бирига нисбати бор сўзларни ишлатишдир. Қалам билан тасвиру таҳрир, кўнгул билан ҳусну жамол ва шавқу маҳаббат, гунча билан гул, ахтар билан ҳилол, кўз билан қош кабилар таносуб ҳосил қилган. Сарлавҳада айтилмаган ва айтолмаган бошқа фазилатлар ҳам бор.

МАЪНАВИЙЁТ

Навоий ёшлигида кўп қийинчиликларга дуч келган. Лекин у ўқиш ва ҳунар ўрганишни оғир пайтларда ҳам, ўйин-қулги билан банд бўлишга имконият бор вақтларда ҳам тиришқоқлик билан давом эттирган. Натижада улуг давлат арбоби, буюк олим ва тенги йўқ шоир бўлиб етишган ва энг муҳими у етук инсон бўлган. Навоий молу жонини, яъни мансабини, илму ҳунарини ва шоирлик санъатини мамлакатни обод қилиб, халқ турмушини яхшилашга қаратган. У кўплаб иқтисодий, маданий ва илмий иншоот ва муассасаларни бунёд қилган. Ҳар йили минглаб муҳтожларнинг ҳолатини чиқариб, ғарибу мискинларга озиқ-овқат ва кийим-кечак улашган. Аммо Навоий ўз элига моддий манфаат етказиш билан чекланмади. У авлоди мангу фойдалансин деб, кўплаб илмий ва адабий асарлар яратди. «Маҳбубу-л-қулуб», «Ҳазойину-л-маоний», яъни маънолар хазиналари деб аталган тўртта девон ва «Ҳайрату-л-аброр», «Фарҳоду Ширин», «Лайлову Мажнун», «Сабъа-йи сайёр», «Садди Искандарий» деб аталган бешта дostonдан иборат «Хамса» шулар жумласидандир. Буларнинг ҳар бири туганмас маънавий хазинадир. Кишининг ақлини тўлдириб, унинг билиму ҳунарини оширадиган, хулқу атворини яхшилаб етук инсонга айлантирадиган нарсалар «маънавийёт» деб аталади. Маънавийётдан иборат китоблар маънавий хазинадир. Кишининг жисмоний жиҳати учун зарур бўлган моддийёт унинг тириклиги, яшаши учун керак, маънавийёт эса яшашни ҳайвоний даражадан инсоний даражага кўтариш учун зарур. Маънавийётнинг ажиб фазилатларидан бири шуки, ундан ер юзидаги инсон мангу фойдаланиши мумкин. Бу билан у камаймайди. Кимки маънавийётдан иборат

рат асар қолдирса, у жисман ўлгандан кейин ҳам, маънан ўзи яратган маънавийётда абадий яшайди. Буни олимларимиз «иккинчи умр» деб атайдилар.

Бундан беш аср бурун жисман йўқ бўлган бобомиз Навоий ўзининг ёзиб қолдирган асарлари туфайли ҳозир иккинчи умрини яшамоқда ва бу умр абадий давом этади. У ҳозир ҳам тирик вақтидагидек бизга ўзининг юксак санъати билан лаззат бағишламоқда, ўзининг олий маърифати билан бизнинг ҳақиқий инсонга хос олий мартабага кўтарилишимизга ёрдам қўлини чўзмоқда. Азиз шоиримизнинг каромати шундаки, у ўзининг бутун ҳаётини бағишлаб ижод қилган маънавий хазиналари учун биздан ҳеч нарса талаб қилмайди. Аммо бу улўф неъматнинг қадрини ҳамма ҳам англаб етмайди, натижада ундан баҳра ололмайди. Бу тугамас ва покиза бойликдан фойдаланишни истаган ўқувчи уни синчиклаб ўрганиб, ундаги маърифатни ўзлаштириши ва унга амал қилиши керак. Аммо мазкур хазина тилсимдан иборат. Аммо бу тилсим эртақлардагидек мавҳум эмас. Бу тилсимни очиб, ундаги хазинадан фойдалана олиш қобилияти ҳамма инсонда бор бўлиб, унга эришиш уларнинг ўзига боғлиқ. Бу тилсимни очиш учун афсоналардагидек аждаҳоларни ўлдириб, девларни енгиш керак эмас, балки киши ўзининг табиатидаги ёмон хислатларни йўқотиб, уларни яхшиси билан алмаштира бас. Шунда кишида инсон ва табиатга муҳаббат пайдо бўлади. Шу даражага етганда Навоий хазиналаридаги тилсимнинг бир жиҳати очилиб, ўқувчида унинг ўзига ва унинг асарларига ишқ пайдо бўлади ва уларни ўқиган сари кўпроқ лаззат ола бошлайди. Шундан кейин ўқувчида борлиққа, хусусан инсонга бўлган ишқ кучайиб, тилсим тўлиқ очилади ва ўқувчи маънавий камол касб қилиб, етук шахсга айланади. Етук киши эса ҳақиқий инсон мақомига эришиб, абадий саодат эгаси бўлади. Бу даражага етиш учун Навоийнинг «Маҳбубу-л-қулуб»-ини яхшилаб муталаа қилиб, унга амал қилиш керак. Бу маънавий хазинанинг эшигини очайлик:

МАТН

Би-сми-л-лоҳи-р-раҳмони-р-раҳийм

Ҳамд ангаким, зотиға ҳамд, ончаким, сазовордур, айтса бўлмас ва сано ангаким, сифотиға сано, ончаким.

ери бордур, битса бўлмас. Зоти жамиъи камолот сифоти била мансуф, сифотидин мажмуъи камолот кашф аҳлига макшуф.

ШАРҲ

Навоий — Низомиддин Алишер Фиёсиддин Баҳодур ўғлининг таҳаллуси. Бунда «наво» сўзига нисбат қўшимчаси «-ий» қўшиб ясалган. Мазкур қўшимча унли билан тутаган сўзларга қўшилганда ўртада «в» ёки «й» товуши пайдо бўлади. Масалан, дунё — дунёвий; риё—риёий. Мазкур таҳаллусда ҳам «й» орттирилади. Шунинг учун уни «Навойий» деб талаффуз қилиш керак.

«Наво» сўзининг маъноси кўп. Асосийларидан бири ун, овоз, куй. Мусиқий мақомларидан бирига «Наво» деган ном мазкур маънога асосланиб қўйилган бўлиши керак. «Наво»нинг яна бир маъноси маданий маишат учун зарур нарсалардир. Бундан қашшоқ маъносидаги «бенаво» сўзи ясалган. Тағин бир маъноси яроқлилиқ, яна бири тутқунлиқдир. Алишер ўз таҳаллусида «Наво»нинг биринчи маъносини асос қилиб олган деган фикр машхур.

Маҳбубу-л-қулуб — Бу арабча бирикма бўлиб, бирикмани ўзбекча қилсак, «қулуб маҳбуби» бўлади. Мазкур бирикма «изофа» деб аталади. Арабча изофада сўз тартиби ўзбекчадаги тартибнинг акси бўлади, аниқланмиш аниқловчидан олдин келади. Орадаги «л» товуши «с», «з», «т», «д», «р», «ш», «н» товушларидан бири билан бошланган сўз олдида шу товуш шаклини олади, «Ғаройибус-сиғар», «Наводиру-ш-шабоб» каби. «Маҳбуб» севгили, севимли дегани, «қулуб» «қалб»нинг кўплиги. «Қалб» сўзининг биринчи маъноси юрак бўлиб, кўнгил маъносида ҳам қўлланади. «Қалб»нинг «қулуб» тарзида кўпликда берилишидан маълумки, шоир оддий юракни назарда тутмаган. «Кўнгулларнинг севгилиси»дан мурод китобнинг оқ кўнгилли, софдил кишиларнинг орзиқиб кутиб, севиб ўқийдиган асари бўлганлиги ва унда кишини ҳақиқий маҳбуб йўлига йўлловчи йўриқларнинг кўрсатиб берилганидир.

Навоий ва ундан олдинги даврларда китоб номининг арабча таъбир этилиши унинг мазмунининг миллий жиҳатдан чекланмаганини ва халқаро аҳамиятга эга эканлигини билдиради.

Би-сми-л-лоҳи-р-раҳмон-р-раҳийм — «Меҳрибон ва ёрлақағучи Аллоҳнинг оти билан» деган маънодаги бу ибора ва уни айтиш «басмала» деб аталади. Ҳамма, жумладан Навоий асарларининг қўлёзма нусхалари басмала билан бошланади. Асарнинг номи эса муқаддама ёки хотимада берилади. Бу таълифнинг оти муқаддамада берилган. «Оллоҳ» сўзининг «худо», «яздон», «язид», «тангри», «баёт» каби маънодошлари бадий асарларда баъзан фақат суврат, шакл ва баъзан ҳам суврату ҳам маъно-мазмун талаби билан қўлланса ҳам, илмий асарларда қўлланмайди. Чунки энг олий вужуд ёки олий вужудларни турли дин ва турли фалсафий йўналишларда турлича тушунилади. «Аллоҳ» ислом доирасидаги тушунча бўлгани учун ғарб, жумладан, рус тилидаги илмий асарларда ҳам, уни таржима қилинса ўзича берилади.

Ҳамд — «Ижод суннати»га биноан басмаладан сўнг ҳамд айтилади. «Суннат» сўзининг луғавий маъноси «традиция» сўзининг кўпчиликка маълум бўлган маъносининг айнан ўзидир. Диний мавзудаги баёнда пайғамбаримиз салла-л-лоҳу алайҳи васалламдан расм бўлиб қолган махсус амалларга нисбатан ҳам «суннат» дейилади. Унинг бу истилоҳий маъноси уни ўзининг тўб маъносида қўллашга монелик қилмайди. Ҳозирги тилимизда мазкур маънодаги «суннат» сўзи ўрнида «анъана» сўзини қўллаш оммавий тус олган. Аммо «анъана» сўзи «суннат» сўзининг ўрнини босолмайди. Чунки «анъана» хурофий ёки мазмунсиз расмни билдиради. Масалан, маросимларимиздаги баъзи одатлар, шахспарастликдан расм бўлиб, ҳозир мустақиллик шарофати билан йўқолаётган «давомли гулдурас қарсақлар», колхозчиларни уйига юбормасдан далада тунатишлар, пахтакор бўлмаган аҳолини пахта теримига ҳайдаб чиқишлар анъанадир. Аммо аллома ва етук санъаткорларнинг ижодидаги суннатни «анъана» деб аташ мазкур сабабларга кўра маъқул эмас.

«Маҳбубу-л-қулуб»нинг ҳамд қисми ҳам «Ҳамд анга-ким» деб бошланган. «Ҳамд» сўзининг луғавий маъноси, зикр этилганидек, олқиш бўлиб, «анга» «ул» сўзининг жўналиш сийғаси, яъни «унга»нинг мумтоз адабиётдаги шаклидир. Тил нуқтаи назаридан олмош бўлган бу сўз бу ерда «исми аъзам» деган илмий, жумладан, фалсафий истилоҳдир. «Ул»дан мурод Ҳақ таолодир. «Ким» аниқлов

боғловчиси бўлиб, ўзидан кейинги жумлаларнинг «ул»-нинг аниқловчиси эканлигини билдиради.

Зот — сифот — «Маҳбубу-л-қулуб»нинг баъзи қўлёзма нусхаларида «сифот» сўзи «эҳсон» деб ўзгартирилган. Буни зоту сифотнинг фалсафий маъносидан, мантиқдан ва Навоий бадиийятидан хабарсиз хаттот қилган. «Сифот» «эҳсон»га нисбатан ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатдан афзал. «Сифот» «сифат» сўзининг кўплиги бўлиб, «Зоту сифот» деганда бир нарсанинг икки жиҳати, моҳияти ва хоссалари тушунилади. Исми аъзам билан аталган вужуднинг зоти унинг моҳиятидан ва сифоти унинг зоҳир бўлувчи хоссаларидан иборат.

Сано — мадҳ, мақтов. «Ҳамд» билан «Сано» сўзларининг ўрнини мазкур гапда алмаштириб бўлмайди. Бу икки сўзни ёнма-ён қўллаганда ҳам «ҳамд»и биринчи, «сано» иккинчи ўринда бўлади. «Ҳамду сано» дейилиб, вазну қофия талаби билан ҳам «санову» ёки «саною» «ҳамд» дейилмайди. «Зот» билан «сифот» ҳам шундай. «Зот»сиз «сифот» бўлмагани, «зот» бирламчи, «сифот» иккиламчи бўлгани учун «зот» «сифот»дан олдин келади.

Ончаким — ул даражадаким, **ончаким сазовордур** — лойиқ, етарли даражада. Демак «ул» деб айtilган вужуднинг зотига лойиқ даражада ҳамд айтишнинг имкони йўқ экан. **Ончаким ери бордур** — ўринли даражада, керагича. Демак, мазкур вужуднинг сифатларига ҳам керак бўлган даражада сано ёзишнинг иложи йўқ экан. Бу икки жумланинг биринчисида «сазovor», иккинчисида «ер» сўзи ишлатилган. Буларнинг ҳам ҳар бири ўз ўрнига тушган. «Зот» ягона ва ғайб оламида. Уни ҳис узвлари ва ақл билан идрок қилиб, тил билан ифодалаб бўлмайди. Идрокдан ҳиссу ақл баёнидан тил ожиз бўлган ва тасаввурга сиғмайдиган вужудга сазовор ҳамд айтиш албатта Муҳолдур. Аммо ҳар бир сифат муайян ерда ва муайян шаклда зуҳур этади. Уни ҳис қилиш мумкин. Аммо бундай сифатлар ва уларнинг зоҳир бўлиш макону замони шунчалик кўп ва ранг-барангки, уларга етарли санони битар ер етказиб ва ёзиб улгуриб бўлмайди. «Ким» аниқлов боғловчиси. Агар биринчи гапни «ким»сиз ифодаласак, мазкур гап шундай бўлади: **Зотига сазовор даражада ҳамд айтиб ва сифотига керагича сано битиб бўлмайдиган вужудга ҳамд.**

Камолот — Луғавий маъноси етуклик бўлган «камол» сўзининг кўплиги. Камол тараққиётнинг энг юқори даражасидир.

Жамиъ — ҳамма, барча. **Жамиъи камолот** — камолларнинг ҳаммаси.

Мажмуъ — йиғинди, жумла, **мажмуъи сифоти** — сифатларнинг жумласи. Ягона «жамъ» ўзагидан ясалган бу икки сўз воситасида «ҳамма» деган маъно икки шаклда берилган. «Жамиъ» билан «мажмуъ» ўзаги бир бўлишининг ва бу икки сўзнинг «жамъ»да жамъ бўлишининг бу ўриндаги аҳамияти шундаки, сифатлар зотда жамъ бўлиб, яъни йиғилиб бирлашади. «Жамъ» сўзи тасаввуфда «тафсил» атмасига қарши атама сифатида қўлланади. Жамъу тафсилга шундай содда мисол келтириш мумкин. Сув — жамъ; буғ, туман, булут, қор, ёмғир, муз, қиров, шудринг — тафсилдир.

Мавсуф — сифатланган. Демак мазкур вужуднинг зотида унда жамъ бўлувчи барча етукликларнинг сифатлари бор экан.

Кашф аҳли — «кашф»нинг луғавий маъноси буркангани очиш ва унинг очилишидир. Истилоҳий маъноси ғайб оламидаги сирларнинг очилишидир. Шундай сирларни очган ёки уларга очилган кишилар «кашф аҳли» дейилади.

Макшүф — кашф этилган. Демак кашф аҳлига ўша вужуд сифатларидан унинг барча етукликлари кўриниб турар экан.

«Маҳбубу-л-қулуб»нинг матни масажжаъ, яъни сажъли насрдир. Рисоланинг «Сажъ» фаслида айтиб ўтдикки, сажъда калом оҳангдош бўлиб тутаган бўлақлардан иборат бўлади. Шундай бўлақ «қарина» деб аталади. Қариналарнинг ҳамоҳанглик, яъни сажъ ҳосил қилувчи охириги сўзлари «фосила» дейилади. Булар қариналарни бир-биридан ажратиш турганлиги учун «фосила», яъни ажратгич деб аталган.

«Маҳбубу-л-қулуб»нинг мазкур матнидаги ҳар икки гап икки қариналик сажъдан иборат. Биринчисининг биринчи қаринаси **Ҳамд ангаким, зотиға Ҳамд ончаким, сазовордур, айтса бўлмас**. Иккинчи қаринаси **сифотиға сано, ончаким ери бордур, битса бўлмас**. Иккинчи гапнинг биринчи қаринаси **Зоти жамиъи камолот сифоти била мав-**

суф, иккинчиси сифотидин мажмуъи камолот кашф аҳлига макшуф.

Биринчи сажъдаги фосила **айтса бўлмас — битса бўлмас** қофия нуқтаи назаридан **айтса — битса** қофия, **бўлмас** радифдур. Иккинчи сажъдагиси **мавсуф — макшуф**. Ҳар бир сажъ қариналаридаги сўзлар миқдор жиҳатдан бир-бирига тенг ва қофия ҳам ҳосил қилган: **зоти — сифоти**; **сазовордур — бордур**; **камолот — сифот**. Бу тарсиё санъатидир.

Парчада ўзакдош сўзлардан ҳам фойдаланилган: **сифот — мавсуф**, **кашф — макшуф**. Бу санъат «иштиқоқ» деб аталади. **Камолот сифоти — сифотидин... камолот** ҳам маҳорат натижасидир.

МАТН

Танзиҳи тил шарҳ қилурдин мубарро, тақдиси эл васф этардин муарро. Азамати боғида сипеҳри даввор бир нилуфардин каму қудрати оллида нужуми собитаю сайёра ул нилуфар юзида бир неча қатра шабнам. Нилуфар юзига шабнам сачқучи ҳам ул ва шабнам суйидин нилуфарзор балки гулистони эрам очқучи ҳам ул.

ШАРҲ

Танзиҳ ва тақдис — Бу икки вазндош сўзнинг маъноси бир-бирига яқин. Сўзларнинг товушлари миқдор жиҳатдан тенг бўлиб, унлилари айнан такрорланса, бундай сўзлар «мутавазин», яъни вазндош деб аталади. «Та» билан бошланиб, ундан сўнг ёнма-ён келган икки ундошдан кейин «и» унлиси келиб, яна бир ундош билан тугаган «тақдир», «ташқил», «таклиф», «тақдим», «таълим» каби сўзлар **«тафъил»** вазнидаги сўзлар дейилади. «Танзиҳ» ва «тақдис» сўзлари ҳам тафъил вазнидаги вазндош сўзлардир. «Танзиҳ» сўзининг луғавий маъноси «танзиҳлаш», назихлигини ифода қилишдир. «Назиҳ» сўзининг луғавий маъноси эса айб, яъни камчиликдан холи, софдир. Демак «танзиҳ» деганда айбдан холиликни, софликни тил билан ифодалаш тушунилар экан.

«Тақдис» қудслаш, яъни қудуслигини баён этиш деган маънодадир. «Қудус» шаклида ҳам истеъмол этилгучи «қудс» сўзининг луғавий маъноси зотий поклик, покликнинг ўзидир. «Зотий поклик» деганда бирор нарсанинг

пок сифатга эга эканлиги эмас, ҳеч бир нарсани назарга олмаган ҳолдаги покликнинг ўзи тушунилади. Биз буни тасаввур қилишимиз қийинроқ. Чунки соф покликнинг ўзини ҳис қилиш мумкин бўлган нарсаларсиз идрок этишимиз қийин. Аммо баъзи ҳакимлар, яъни шарқ файласуфлари ва айрим файласуфлар, яъни ғарб ҳакимлари кўринишда сифат бўлиб туюлганни ўзича бир нарса деб ҳам қарайдилар.

«Муқаддас» сўзи ҳам мана «қуд(у)с» сўзидан ясалган бўлиб, қудуслашган, яъни зотий покликка нисбати бор, шундай покликка эришган деган маънодадир. «Танзиҳи» ва «тақдиси» даги «и»дан мурод маҳмуд, яъни ҳамд айтилаётган вужуддир.

Мубарро ва муарро — Бу икки шаклдош сўз бу ўринда шаклдошликдан ташқари «танзиҳ» ва «тақдис»га луғавий маъно жиҳатдан ҳам нисбати борлиги учун қўлланган. «Мубарро»нинг луғавий маъноси аритилган, «муарро»ники яланглангандир.

Демак, маҳмуднинг танзиҳи, нуқсондан холийлигининг таъбири, тил шарҳ қилурдин, тақдиси, мутлақ поклигининг ифодаси, эл васф этардан холи, яъни унинг ҳамма нарсадан ориф ва яланг бўлган мутлақ поклигини инсон тил билан тушунтириб, сўз билан сифатлай олмас экан.

Аммо бу поклик ҳақида тахминий бир тушунча ҳосил қилишимиз мумкин. Ўзидан ўзга нарса қотишмаган, юкмаган нарса пок бўлади. Шунинг учун вужуд поклиги нуқтаи назаридан қараганимизда, мураккаб нарсага қараганда содда нарса покроқ бўлади. Масалан, сувга ҳеч нарса аралашмаган бўлса, сув нуқтаи назаридан у пок ҳисобланади. Аммо умуман мавжудот нуқтаи назаридан сув мураккаб бўлгани учун унинг таркибидаги оксиген (аччил) ва водород (сувчил) унга нисбатан содда бўлгани учун уларнинг ҳар бири сувга нисбатан покроқдир. Навоий ҳамд айтаётган вужуд эса бутун мавжудотнинг энг поки ва энг латифидир. Латиф касифнинг зидди бўлиб, буларнинг орасидаги фарққа жисмонийет, яъни жисмдан иборат нарсалар билан чеклаб назар соладиган бўлсак, қаттиқ жисмлар касиф ҳисобланади. Суюқ жисмлар қаттигига нисбатан латифроқ, газ ҳолидаги жисмлар яна ҳам латифроқ, жисмонийетнинг энг латифи нурдир. Нарса қан-

ча латифроқ бўлса, унинг ҳаракати шунча тезроқ ва макону замони чекланмаганроқ бўлади.

Азамат азимлик, яъни улканлик дегани. «Азамати»даги «и» маҳмудга оид бўлиб, мадҳ этилгучининг улканлиги назарда тутилган.

Сипеҳр олам, жумладан, осмон куррасидир. «Сипеҳр» ва «сфера» бир сўзнинг икки, шарқча ва ғарбча шакллари. «Сипеҳри»даги «и» изофа аломати бўлиб, бу «сипеҳр» сўзининг аниқланмиш ва ундан кейинги сўзнинг аниқловчи эканлигини билдиради.

Даввор — айланувчи, **сипеҳри даввор** — доим айланиб турувчи сипеҳр.

Нужум — нажм (юлдуз)нинг кўплиги. Бундаги «и» ҳам изофа аломати.

Собит — турғун, ҳаракатсиз, **сайёра** — доим кезиб юрувчи. «Собита» ва «сайёра» дегандаги «а» аниқловчига унинг аниқланмиши кўплик сийғасида бўлганда қўшиладиган «а»дир. Агар «нужум» ўрнида бирлик, яъни «нажм» бўлганда «собит» билан «сайёр»га «а» қўшилмаган бўлар эди. Демак «нужуми собитаю сайёра» турғун ва кезиб юрувчи юлдузлар дегани экан. Бу иборадаги «сайёра» сўзи сифат бўлиб, унинг «а»си от сифатида «планета» маъносида ишлатиладиган «сайёра»даги «а»дан фарқ қилади. Сифат «сайёра»даги «а» фақат шаклий восита бўлиб, «сайёр» билан «сайёра» бу ҳолда маъно жиҳатдан тенгдир. Аммо от «сайёра»даги «а» бирлик ва аниқлик билдиради ва бу ҳолда «сайёр» сўзи жамълик маъносига эга бўлиб, «сайёра» маълум бир сайёр деган маънони англатади. Сифат «собита» билан от «собита» орасида ҳам мазкур фарқ бор. «Нужуми сайёра» ва «нужуми собита» деган иборалар маънода «кезар юлдузлар» ва «турғун юлдузлар»га тенг бўлса, «Зухра сайёрадур» ва «Суҳайл собитадур» деган гаплар «Зухра бир сайёр юлдуздур» ва «Суҳайл бир собит юлдуздур» деган гапларга тенгдир.

Навоий «азамати боғида сипеҳри даввор бир нилуфардин каму қудрати оллида нужуми собитаю сайёра ул нилуфар юзида бир неча қатрайи шабнам» дер экан, рангу шаклда осмоннинг нилуфарга, юлдузнинг шудрингга ўхшашлигини назарга олиб маҳмуднинг улканлигини ўқувчига боғ тасаввурида қиёслаб англатган.

Шоир сипеҳри даввори мудаавар (тўғарак) нилуфарга, юлдузларни шабнам томчиларига ва шу тасаввур асоси-

да бутун борлиқни даражама-даража улканлашиб борадиган кўркам боғчага ва боғчалардан иборат ягона бир гўзал боққа ўхшатиб, ваҳдату-л-вужуд этиқодини вужудга келтирган мавжудот бирлигининг тасвирини яратгач, кейинги гапда бир зикр билан «нилуфар» сўзини ҳам нилуфарнинг ўзига, ҳам унга ўхшамиш сипеҳрга, «шабнам» сўзини ҳам шудрингга, ҳам унга ўхшамиш юлдузга нисбатан қўллайди.

Эрам — илк араб қабилаларидан ҳисобланмиш Од қавмининг пойтахти. Од — Шаддоднинг отасининг исми. Ривоятларга кўра, Эрам шаҳрини Однинг ўғли Шаддод олтин, кумуш ва турли зийнат тошларидан гўзал боғу гулистон билан жаннатнусха қилиб қурдирган, лекин битгандан сўнг уни ҳатто кириб кўриш Шаддодга насиб этмаган. Бу ўринда шоирнинг инсон қўли билан яратилган гулзорларни «Эрам гулистони» деб аташидан мақсади ўқувчига Эрам ривоятини ҳам эслатишдир. Бу талмиҳ санъатидир.

Навоий «Нилуфар юзига шабнам сочқучи ҳам ул ва шабнам суйидин нилуфарзор, балки гулистони Эрам очқучи ҳам ул» дер экан, ҳокимияту қудрат эгаларини фақат табиий эмас, сунъий неъматларнинг ҳам бош сабабчисини унутмаслик ва кибру ҳавога берилмасликка ундайди.

Мазкур парча икки гапдан ва ҳар бир гап икки қаринали сажъдан иборат. Биринчи гапнинг биринчи қаринаси **азамати боғида сипеҳри даввор бир нилуфардин кам**. Иккинчи қаринаси **қудрати оллида нужуми собитаю сайёра ул нилуфар юзида бир неча қатрайи шабнам**. Кам — шабнам фосиладир. Иккинчи гапнинг биринчи қаринаси **нилуфар юзига шабнам сочқучи ҳам ул**, иккинчи қаринаси **шабнам суйидин нилуфарзор, балки гулистони Эрам очқучи ҳам ул**. Бу сажънинг фосиласи **сочқучи ҳам ул — очқучи ҳам ул**. Биринчи гапнинг қариналаридаги қуйидаги сўзларга ҳам аҳамият беринг:

азамат — қудрат;

даввор — сайёра

МАТН

Бениёзлиғи жанбида чархи нигун бир гадойи нийозман-ду чорасозлиғи оллида даҳри буқаламун бир бечорайи ажз-пайванд. Вужуди мулоҳазасида офариниш номавжуду шуҳу-

ли мутолаасида аввалину охирин буди нобуд. Хони эҳсони геграсида олийшаън шоҳлар ризққа сойилу илми бепоеъни тааққулида олиймақом огоҳлар жаҳлга қойил.

ШАРҲ

«Бениёзлиғи» дегандаги эгалик қўшимчаси бўлмиш охирги «-и» маҳмудга рожиъдур: Ҳамд айтилаётган зотнинг бениёзлиғи дейилмоқда. «Бениёзлиқ» сўзидаги жарангсиз «қ» товуши «и» қўшилгач жаранглилашиб «ғ»га айланган. «Ниёз» ҳожат, ихтиёж, «бениёз» ихтиёжи йўқ, муҳтож бўлмаган, «бениёзлиқ» номуҳтожлик дегани. «Бениёзлиқ»даги «-лиқ» қўшимчаси «-лик»нинг қалин шаклидир. Ўзбек адабий тилида мазкур қўшимча тўртта «-лик», «-лук», «-лиқ» ва «-луқ» шакллариغا эга эди. Ўзак ингичка бўлиб, унда «у» ва «ў» товушлари бўлмаса, унга «-лик» шакли, «у» ёки «ў» бўлса «лук» шакли қўшилган. Агар ўзак қалин бўлса, «-лиқ» ва «-луқ» шакли ишлатилган — **итлик, кўрлук, озлиқ, шўхлук** сингари.

«Жанб» ён деган маънода. Бу сўз бу ўринда кейинги «оллида», яъни олдида сўзи сингари чоғиштириш учун ишлатилган. Сўз такрорига йўл қўймаслик учун бир ҳолда «жанб», иккинчи ҳолда «оллида» сўзи бир маънода қўлланган. «Чархи нигун» эгик осмон, «дахри буқаламун» ўзгариб турувчи замона дегани. «Ажз» кучи етмаслик, ожизлик. «Ажзпайванд» ажз билан боғлаб қўйилган дегани. Демак, маҳмуднинг номуҳтожлиги олдида эгилиб турган осмон бир муҳтож гадо сингари унга тобеъ ва турли тусга кира олувчи замона унинг чорасозлиғига, яъни имкониятига қараганда ожизликка маҳкум бир бечорага ўхшар экан.

Кейинги жумлада Навоий «вужуд» сўзининг икки турли борлиққа нисбатан қўлланишини назарда тутган ҳолда ажиб бир нуқтани изҳор қилган. Мазкур икки борлиқнинг бири ҳақиқий вужуд. Бу ҳақиқий вужуд маҳмуднинг зотидан иборат ва у на маконда ва на замонда чекланган, яъни у мутлақ ва поёнсиз ва шу билан бирга азалию абадийдир. Иккинчи вужуд мажозий вужуд бўлиб, бу яралиб ёки яратилиб бор бўлади ва яна йўқолади. Мажозий вужуд макону замонда чекланган ва у маълум шаклга эгадир.

Навоий маҳмуднинг «вужуди мулоҳазасида» деган. «Мулоҳаза»нинг асл маъноси кўз қири билан қарашдир. Нега

шоир «мулоҳазасида» деган? Гап шундаки, биз ҳақиқий вужудни ҳис мучалари билан идрок қилолмаймиз ва ақл билан уни аниқ тасаввур этолмаймиз. Бинобарин, уни идрок этиш имконияти мулоҳаза имкониятидан ортиқ бўлмайди.

«Офариниш» — халқ, яъни яралиш ва яратилиш дегани. «Халқ» сўзининг мардум, улус маъноси аслан иккиламчи бўлиб, ҳозир урфий маънога айланган. Бу ўринда Навоий «махлуқот вужуди» демасдан «офариниш вужуди» деб муболаға қилган, яъни фикрни етук даражага етказган. Вужуднинг ҳақиқий ва мажозийлиги эътиборга олинганда Ҳақ қаршисида махлуқот туради. Аммо Навоий, зотнинг вужудини мулоҳаза қилинса, махлуқотгина эмас, уларнинг яралиш жараёнининг ўзи ҳам номавжуд, яъни йўқ ҳолдадир, дейди. «Шухуди мутолаасида» «шуҳуд»нинг луғавий маъноси бир воқеанинг устида бўлиш ва уни ўз кўзи билан кўришдир. Бу сўзнинг фалсафий маъноси кишининг юқори мартабалардан бирига эришганда Ҳақ нуруни кўнгил кўзи билан кўришидир.

«Мутолаа» билиб олиш мақсадида қараш ва кузатишдир. Бу ерда «мутолаа» сўзининг қўлланилишига сабаб, унинг «шуҳуд» сўзига маъно жиҳатидан уйғунлигидир.

«Аввалин» аввалги, яъни бошланғич ва «охирин» охириги, яъни сўнгги дегани. «Буд» бу ерда «вужуд»нинг, «нобуд» эса «номавжуд»нинг маънодошидир.

Демак, маҳмуднинг шуҳудини, яъни етук кишиларга ошкор бўлган жиҳатларини мутолаа қилиб, яъни назарга олиб бир хулосага келинса, унинг зотиға нисбатан биз учун мавжуд бўлган аввалги ва охириги деган нималар ҳам номавжуд экан. Чунки азалий ва абадий бўлган вужудга замонсизлик хос. Замонсизликда эса аввалгилигу охириглик ва кетма-кетлик бўлмайди. Чунки булар замон бор ерда бўлади ва уларнинг тартиби замонга нисбатан аниқланади.

«Хон» хонтахта ва дастурхонни билдиради. Бу сўзда «х»дан кейин вов ёзилади, лекин «хон» деб ўқилади ва султон маъносидаги «хон» сўзидан имлода ана шу вов ҳарфининг борлиги билан фарқ қилади.

«Хони эҳсони», яъни уни эҳсон хони деб шоир маҳмуднинг тириклик учун зарур бўлган нарсаларини табиат

воситасида инъом этишини дастурхонга ўхшатган. «Сойил» тиланчи дегани. Кун кечириш учун зарур бўлган нарсалар «ризқ» дейилади. Демак, маҳмуд дастурхони теграсида, яъни атрофида олийшаън шоҳлар ҳам ризқ тиловчи тиланчилар экан.

«Тааққул» ақлга сиғдириш дегани, «жаҳл» нодонлик, «қойил» сўзлагучи ва тан олувчи деган маъноларни билдиради. Маҳмуднинг бепоён, яъни чексиз илмини ақлга сиғдириш борасида олиймақом огоҳлар, яъни орифлар, ҳақиқат маърифатидан баҳраманд бўлганлар ўзларининг нодонлигини тан олар эканлар.

Бу икки жумладаги бирор сўзни ўз ўрнидан қўзғатиб бўлмайди. Осмоннинг мутлақ вужудга нисбатан муҳтож бир гадо сингарилиги унинг «чарх» деган лақаби ва нигун сифати билан исботланган, яъни осмоннинг чарх уришию гадонинг кўчаларда айланиши ва ҳар иккаласининг эгиклиги уларнинг муҳтожлигидану арзи эҳтиёж қилишидандир.

«Даҳр» яъни замонанинг буқаламунлик, турли тусга кира олиш, ўзгарувчанлик сифати зикр этилган. Замонанинг фақат фаслу мавсум билан боғлиқ турли тусдаги ишларининг ўзида ер юзидаги ҳаётнинг улуғ чоралари амалга ошади. Аммо, шунга қарамасдан, у мазкур борлиққа нисбатан чорасиздир деган маънодаги чора жиҳатдан қилинган таққосни гўзал таъбир билан англатишга Навоий буқаламун сифатини чора қилган. Иккинчи жумлада шоҳга шоҳликка мувофиқ олийшаън (олийшон) ва огоҳга орифликка муносиб олиймақом деб сифат берилган.

Биринчи жумлада тарсиъ санъати бор; қариналардаги сўзларнинг сони тенг ва уларнинг фосиласидан, яъни **ниёзманд — ажзпайванддан** ташқари биринчи, учинчи, тўртинчи ўриндаги сўзлари қофиядошдир: **бениёзлиги — чорасозлиги; чархи — даҳри; нигун — буқаламун**. Қолганлари ҳам ҳамоҳангдир.

Иккинчи жумла қариналаридаги биринчи сўз қофиядош: **вужуди — шухуди**, иккинчиси сажъдош: **мулоҳазасида — мутолаасида**.

Учинчи жумла қариналарида ҳам иккинчи ва бешинчи ўриндаги сўзлар қофиядош: **эхсони — бепоёни; шоҳлар — огоҳлар**. Ундан ташқари қарина бошида қофиядош икки сўз ёнма-ён келган: **хони эҳсони**. Бу санъат «тазми-ни муздаваж» ёки «издивож» деб аталади.

МУСТАЗОД

Садриддин Айний ўзининг Навоийга бағишланган китобининг «Алишер Навоий ва нафис санъатлар» деган фаслида шундай дейди: «Навоий мусиқа соҳасида кўзга кўринарли ишлар қилди. Аввало унинг ўзи мусиқа билан шуғулланиб, бу соҳада мутахассис бўлди. У мусиқа илми-ни бу илмнинг назария ва амалиётини яхши билган Хожа Юсуф Бурҳон деган кишидан ўрганди. У яхши шоир ҳам бўлиб, ўз шеърларини куйга солиб ўқир ва «Исфаҳон» номли бир куй ихтиро қилиб, уни ўзининг бир шеърига басталаган эди.

Алишер ҳаваскор ёшларни ўзи ва бу соҳанинг бошқа мутахассисларига бериб, тарбиялаб етиштирарди. Чунончи, ёшлигида ўзининг мусиқага бўлган қобилиятини кўрсатган машҳур устоз Қулмуҳаммадни аввал Навоийнинг ўзи тарбиялаб, сўнгра мусиқа ҳақида «Аслул-усул» деган асар ёзган Мавлоно Алишоҳга шогирд қилиб бериб, уни бу соҳанинг назарияси ва амалиётига мутахассис қилиб чиқарди.

Алишернинг шогирдларидан бўлиб, қозилик ҳамда ва-зирлик мартабаларига эришган Хожа Абдуллоҳ Марворид, унинг ёрдами ва раҳбарлигида мусиқадан ихтисос олиб, бу соҳада бир китоб ёзди.

Абдуллоҳ Марворид Навоийнинг:

Дин офати бир муғбача-йи моҳлиқодур,
Майхораву бебок,
Ким ишқидин онинг ватаним дайри фанодур,
Сармасту ёқам чок.

деб бошланадиган бир мустазодига «сармасту ёқам чок» деган ном билан куй басталайди. Восифийнинг «Бадойиъул-вақойиъ»даги муболағалироқ таъбирига кўра, бу ашула ўша вақтларда Ҳиротда жуда машҳур бўлган ва у куйлан-майдиган бирор уй ва бу ашулани эшитганда ёқасини чок қилмайдиган бирор тингловчи бўлмаган. Бу куй Бухорода охириги вақтларга қадар «Машрабхоний» номи билан куйланар эди».

Қадрли ўқувчи, биз рисоланинг ушбу фаслини мана шу мустазодга бағишлаймиз. Аввал «мустазод» нимали-гини Навоийнинг ўз тилидан билиб олайлик. Шоир ўзининг «Мезону-л-авзон»ида бу ҳақда шундай дейди:

«Ва яна бу халқ орасида бир суруд бор экандурким,
ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф вазнида анга
байт боғлаб битиб, анинг мисраидан сўнгра ҳамул баҳр-
нинг икки рукни била адо қилиб, суруд нағамотиға рост
келтирурлар эрмиш ва ани «мустанзод» дерлар эрмиш,
андоқким, мустанзод:

Эй ҳуснунга зарроти жаҳон ичра тажаллий
Мафъувлу мафойилу мафойилу фаувлун
Мазҳар санга ашъйо.
Мафъувлу фаувлун
Сен лутф била кавну макон ичра мавлий
Олам санга мавло».

Хожа Абдуллоҳ Марворид куй басталаган мустанзод
шундай:

Дин офати бир муғбачайи моҳлиқодур,
майхораву бебок,
Ким ишқидин анинг ватаним дайри фанодур,
Сармасту ёқам чок.
Ҳам туррасининг дуди вариъ белита зуннор
мен кофири ишқи,
Ҳам юзи мажус ўти киби шуълафизодур,
мен ўртанибон пок.
Ул чехра фуруғи тушубон зор танимға
бир навъ куярким,
Ҳар кимса ани кўрди соғиндики ёнадур
ўт ичида хошок.
Ҳайвон суйи жонимни олур лаълидин айру
ул журайи майким
Тегмиш анга майгун лаби жонимға даводур
не захру не тарёк.
Бу навъки ойлар, майи васли ҳавасидин
махмур бўлубмен,
Мушқилки ёзилғай бу хумореки мангадур
соғар бўлуб афлок.
Сойилмену мақсудум эрур нақди висолинг
бухл айлама жоно,
Ким барча мазоҳибдаки ишқ аҳли ародур
мазмум эрур имсок.
Ҳажрингда юзи сарғарибон дам ура олмас
бечора Навоий,

Гўёки хазон фаслида бебаргу наводур
ул булбули ғамнок.

Маълум бўлганидек, Навоийнинг ҳаёт вақтида бир анжуманда мазкур мустазод куйга солиб ўқилганда барча мажлис аҳли ёқасини йиртиб оҳ чекканлигига сабаб бунда теран маъно ва юксак санъат борлигидур. Мустазоднинг биринчи байти шундай ўқилади:

ди: -но-фа ти-бир-муғ-ба ча-йи: мо-ҳ ли-қо-дур
май-хо-ра ву-бе-бок
ким-иш-қи ди-на: -нинг-ва та-ним-дай-ри
фа-но-дур
сар-мас-ту ё-қам-чок

«Муғбача» муғбола дегани. Муғ аслида оташпарастларнинг руҳонийсидир. Муғбача муғлар ибодатхонасидаги шогирд боладир.

Ўтпарастлар ўтга сиғинганлиги учун уларнинг ибодатхонасида доим ўт ёниб турган. Мана шу ўтга ҳаммадан кўпроқ алоқадор шахс муғбача бўлган. Чунки бу ўтга, биринчидан амали, яъни хизмати билан, иккинчидан, ихлоси билан яқин. Болаларнинг юраги фитратан, яъни яратилишдан катталарникига нисбатан тоза бўлади. Катталар ўз ибрат амали ёки суитарбияси билан бузмаган болаларнинг нияти доим яхши бўлади ва улар эзгуликка интилувчан бўладилар. Мана шунга кўра муғбачанинг ўтга ихлоси ҳам мартабали муғларникига нисбатан ҳам ортиқроқ бўлиши табиийдир. Ўтнинг ишққа нисбати бор. Мутлақ ишқ борлиқдаги азалию абадий ҳарорат ва жозибадан иборат, нисбий ишқ инсондаги кучли муҳаббат, яъни етук дўстона муносабат ва олам ёки инсон ҳақиқатини идрок этишга бўлган зўр иштиёқдир.

Боладаги мазкур фитрий ихлоснинг аҳамияти жуда улук бўлиб, бунга мутафаккирлар алоҳида эътибор берадилар. Боланинг ихлос билан қилган хизматининг ўзи ҳам, оқибати ҳам буюкдир. Ундан ташқари, ҳақиқат аҳли нуқтаи назаридан хизмат буюргучидан хизматни адо эткучи устун туради.

Мана шуларни ҳисобга олиб, ҳақиқат шууридан баҳраманд буюк шоир Навоий муғбачани инсоннинг маънавий камоли йўлида ихлос билан хизмат қиладиган ёш-

ларнинг тимсоли сифати олиб, «муғбача» сўзини рамзий маънода қўллаган. Бунга асос муғбачадаги ихлос ва хизмат. Ихлос ва хизмат ўтга қаратилган. Ўтнинг ишққа нисбати бор. Ишқ эса илм билан биргаликда, баъзан илмсиз ҳам кишини камолга етказувчи омил ҳисобланади.

Энди муғбачага, яъни камолот йўлида хизмат қилувчи йигитга берилган сифатларга эътибор берайлик. Сифатларни бири моҳлиқодир. «Моҳлиқо» ой юзли дегани. Демак муғбачанинг ранги тоза, юзи нуроний экан. Кишининг маънавий гўзаллиги унинг қиёфасида ҳам акс этади. Сифатлардан яна бири «дин офати» деган сифатдир. «Дин» деганда биринчи навбатда муқаддас деб ҳисобланган қонун-қоидалар ва шу қонун-қоидаларни риоя қилиш тушунилади. Дунёда дин кўп. Диннинг моҳиятига юзаки қараб унга таассуб қилиш ёки ундан суиистеъмол қилиш дин намояндалари орасида, ҳатто бир динга оид турли мазҳаб вакиллари ва ундан ҳам ёмонроғи бир мазҳабга оид кишилар орасида қонли тўқнашувларни келтириб чиқарувчи адоватга сабаб бўлади. Бунга тарихда мисоллар жуда кўп. Мустазоддаги «дин офати»дан мурод кишидаги мазкур диний таассуб ва диний адоватларни йўқотишдир. Ҳақиқий ошиқда бу сиёсий хислатлар бўлмайди. Демак, мазкур муғбачанинг яна бир сифати кишидаги мазкур салбий хислатларни йўқотиш экан. Оташпарастлик ҳам бир дин. Шунга кўра муғбача ҳам дин офати эмас, дин қуввати бўлиши керак эди. Лекин Навоий тазод йўли билан, биринчидан, мисранинг бадий кучини оширган, иккинчидан «муғбача»нинг шеърда рамзий маънода эканлигини билдирган.

Муғбачага берилган сифатлардан яна бири «майхора»-дир. «Майхора» май ичувчи, майпараст дегани. Бу ердаги майдан мурод мазкур ишқ лаззатидир. Демак инсоний камолот йўлида хизмат қилувчи йигитга, ҳам унинг эзгу нияти, ҳам холис хизмати, ҳам бу эзгу нияту холис хизмат оқибати унга доим лаззат бағишлаб туради.

Муғбачага берилган охирги сифат «бебок». «Бебок» кўрқмас дегани. Бунинг мазмуни шуки, мазкур йигит ўзи танлаган ҳақиқат йўлидан бошига қилич келса ҳам қайтмайди, турли таъналардан, бўҳтон ва айбномалардан ҳамда бу йўлда учрайдиган ҳалокатли қийинчиликлардан кўрқмайди.

Шундай қилиб, Навоийнинг маҳбуби «Дин офати бир муғбачайи моҳлиқодур, Майхораву бебок» экан. Мана

шундай йигитнинг ишқида шоирнинг ватани дайри фано, ўзи сармаст, ёқаси чок экан.

«Ватан» сўзи бу ерда доимий жой маъносида. Дайр сўзининг биринчи маъноси ғайри исломий ибодатхона, иккинчи кўчма маъноси майхонадур. «Дин офати» муғбачага зидлаштирилган бўлса, «дайр» муғбачага уйғунлаштирилган. Агар шу ўринда «майкада», «майхона» каби сўзлардан бири ишлатилса, у сўз «муғбача» сўзига уйғунлашмас эди. Бу мусаввирнинг бир-бирига мос бўёқларни топиб ишлатолмаганига ўхшаб қолар эди. Навоийнинг шу ўринда дайр сўзидан фойдаланиши унинг етук санъаткорлигидан нишонадир.

Шоир «дайр» сўзининг биринчи, яъни ибодатхона маъносида уни «муғбача» сўзига уйғунлаштириш учун фойдаланган бўлса, унинг иккинчи, яъни майхона маъносидаги ўхшатиш йўли билан «фано» тушунчасини муайянлаштириш, шу билан бирга бу тушунчани «майхора» ва «сармаст» сифатларига уйғунлаштириш учун қўллаган.

Фано сўзининг бу ердаги маъноси маъшуқ хаёлига бутунлай берилиш натижасида ўзни бутунлай унутишдир. Фано майхонага ўхшатирилган, шоир бу фано майхонасининг муқимига айланган. Демак, ошиқ Навоий ишқда фано мақомига эришган, яъни ўзининг борлигини сезмайдиган даражага етган ва у ишқ майидан сармаст, яъни бошидан ақлу ҳуши кетган, ёқаси чок, яъни йиртиқ.

Мустазоднинг иккинчи байти шундай ўқилади:

Ҳам-тур-ра-си-нинг-ду:-ди ва-риъ-бел-ли га-зун-нор
ман-ко-фи ри-иш-қи

Ҳам-юзз-и ма-жу-сў:-ти ке-би:-шуъ-ла фи-зо-дур
мен-ўр-та ни-бон-пок.

«Турра» деб сочининг жингалакларига айтилади. «Дуд» тутун дегани. Турра, яъни сочининг жингалаклари буралиб чиқаётган тутунга ўхшатирилган. Турранинг бу ўринда дудга ўхшатилишининг сабаби тутуннинг ва муғбачанинг ўтга муносабати борлигидадир.

«Вариъ» бебокнинг зидди бўлиб, тақводор, яъни ўзини ғайришаърий ёки ғайрирасмий ишлардан сақловчи деган маънода, «зуннор» эса исломдан ўзга диндаги руҳонийларнинг махсус қора белбоғидир.

Биринчи байтда шоир муғбачани «дин офати» деган эди. Энди бу ерда шуни аниқлаштириб унинг жингалак қора сочининг ўзи ҳам шундай гўзалки, буни кўрган ва-риъ, яъни ўзини жуда эҳтиёт қиладиган тақводор киши ҳам исломга зид бўлса ҳам, уни белига зуннор, яъни муқаддас бир белбоғ қилиб боғлашга тайёр, мана шунинг учун мени кофирликда айбласалар ҳам, унинг ишқидан қайтмайдиган даражага етганман, дейди.

Муғбачадан мурод ҳақиқат ишқи йўлидаги маъшуқ эканлигини ёддан чиқарманг. Диндан чиқиш ва кофир бўлишдан мақсад ҳақиқат ишқи йўлида бебокона, яъни кўрқмасдан, таассуб ва хурофотдан қутулиб, исломнинг моҳиятини англаган ҳолда мақсад сари эркин ҳаракат қилишдир.

«Мажус» деб ўтпарастларга айтилади, баъзан офтобпара-ст ва ойпарастлар ҳам шу жумлага киритилади. «Мажус» сўзи форсча «манжгўш» сўзининг арабчалашган шакли деган фикр бор. «Манжгўш», кичиккулоқ деган маънода. Оташпарастликнинг асосчиси Зардўштнинг қулоғи кич-кина бўлгани учун шу лақаб вужудга келган, дейилади.

«Шуълафизо» шуъла орттирувчи, яъни кучли шуъла ҳосил қилувчи дегани. Муғбачанинг ўтдай қизил юзи ўтпа-растларнинг ўти сингари ловуллаб ёнади. Навоий яна мав-зуни ўт доирасидан ташқари чиқармаслик учун муғбача-нинг юзини унга алоқадор бўлган мажус ўтига ўхшатган ва унинг қизиллигини шуълафизодур, деган. Мана шу ўтга шоир «мен ўртанибон пок», яъни мен бутунлай ёниб та-мом бўлдим, дейди. Бу ерда «пок» сўзининг алоҳида аҳами-яти бор. Киши ишқ ўтида ёнганда, масалан, олтин ўтда соф ҳолга келтирилганидек, бутун салбий хислатлари гўё куйиб йўқ бўлиб, пок ҳолга келади ва пок маъшуққа эри-шиш даражасига етади.

Мустазоднинг учинчи байти шундай:

ул-чеҳ-ра фу-ру:-ғи:-ту шу-бон-зо-р та-ним-ға
бир-нав-ъ ку-яр-ким
ҳар-ким-са а-ни-кўр-ди со-ғин-ди-ки- ё-на-дур
ўт-ич-чи-да хошок.

«Фуруғ» ёруғлик дегани. «Ул чеҳра фуруғи» дан мурод маъшуқ, яъни муғбача юзидан ёғилиб турган нурдир. «Со-ғинмоқ» феълининг биринчи маъноси тасаввур қилмоқ,

бир нима деб ўйламоқдир. Мазкур байтда «соғинмоқ» ана шу биринчи маъносида қўлланган. Лекин Навоий бу байтда маъшуқ юзидан ёғилиб турган нур менинг ожизу озғин танимга тушиб, уни шундай куйдирдики, буни кўрган киши ўт ичида хошок, яъни чўп ёнапти деб ўйлайди, деган. Маъшуқ юзидаги нур яна ўтга ўхшатиш билан, ошиқ жисми чўпга. Бу байтда ҳам мавзу ўт доирасидан ташқарига чиқарилмаган.

Маъшуқ чехрасининг нуридан ошиқ жисмининг ўтга тушган бир чўпдек куйишини қандай тушуниш керак?

Аслан ягона бўлган мутлақ борлиқ мавжудотда чексиз ва ранг-баранг кўринишларда зухур қилади, яъни намоён бўлади. Борлиқ ўзининг энг гўзал юзини инсон чехрасида кўрсатади. Шунинг учун етук кишининг чехраси Навоий ва унинг эътиқодидаги кишилар учун мутлақ гўзалликка эришиш воситаси ҳисобланади. Чунки бу чехра мутлақ гўзалликнинг кўзгуси бўлиб, уни фақат шу кўзгу орқали идрок қилиш мумкин. Линза орқали жамланиб тушган қуёш нури нарсаларни куйдиргандек, инсон чехрасида мутлақ гўзаллик нурини жамлаб қабул қилиш қобилиятига эришган ошиқнинг жисми ўтда куйган хасдек ўртанади. Яна шуни ҳам назарда тутиш керакки, бу ўринда тан куйиши, нафс балосининг куйиши ва шунинг натижасида кишининг юраги тозаланиб, ахлоқий камол касб этишидир.

Мустазоднинг тўртинчи байти шундай ўқилади:

хай-вон-су-йи-жо-ним-ни о-лур-лаъ-ли ди-най-ру:
ул-жур-аъ йи-май-ким
тег-миш-а нга-май-гун-ла би-жо-ним-га да-во-дур
не:-заҳ-ру не-тар-ёк.

«Хайвон суйи» тириклик суви дегани ва бундан мурод Хизр ичган ва шу туфайли дунёда абадий ҳаёт касб этган афсонавий сувдир. Навоий мана шу афсонавий ҳаёт сувиға ҳақиқат майини қарама-қарши қўяди ва ундан хайвон суйи менга умр бағишламайди, балки жонимни олади, дейди. Бунинг зимнида теран мазмун бор. Чунки ҳақиқатан йироқ афсонавий мақсадларга берилиб, шунга етишаман деб дўсту душманни ажратмасдан, ҳам ўзини ва ҳам ўз дўстларини, ҳатто авлодини хонавайрон қилганлар бор.

Бинобарин, Навоий, ҳушёр кишига ҳаёли ҳаёт суви ҳақиқат эътибори билан оғу эканлигини таъкидлаш мақ-

садида «ҳайвон суйи жонимни олур» деган. Аммо шу ерда «лаълидин айру», яъни ҳақиқий маъшукнинг ҳақиқий ҳаёт манбаи бўлган лаби бўлмаган тақдирда, деган шарт ҳам бор. Бунинг маъноси шуки, киши ҳақиқатни мақсад қилиб, доим шуни назарда тутса, афсоналар, ғайри воқийй, ҳаёлий нарсалар уни тўғри йўлдан оздиrolмайди. «Ул журъайи майким тегмиш анга майгун лаб» дегандаги «журъа» қултум дегани, «майгун» май рангли, яъни қизил дегани. «Қизил» маъносида «майгун» сўзини ишлатишдан мақсад лабни майга уйғунлаштиришдир. «Майга теккан майгун лаб» деб ўша лабнинг ўша майга тегишининг шоирона табиийлигига қизил маъносида «майгун» сўзини қўллаш билан эришилган. «Май» сўзининг ўзи рамзий, ҳақиқат ишқи ва унинг сархушлиги маъносида истеъмол қилинган.

Нима учун шоир ўша қултумни заҳр бўлса ҳам, тарёк бўлса ҳам, менинг жонимга даво, дейди. Заҳр бўлса, жоннинг давоси эмас, офати-ку?

Гап шундаки, улуғ бир мақсадга интилган киши унинг аччиқ-чучугини тортиши табиий ва унинг аччиғига чидаши керак бўлади. Бугина эмас, Навоийлар фикрича мақсад йўлидаги аччиқ ҳам чучук деб қабул қилиниши керак. Чунки бу аччиқнинг ширин натижаси бор. Лекин натижасиз, муваққат ширинлар ҳақиқат аҳли қошида ҳақиқий аччиқдир.

Мустазоднинг бешинчи байти шундай ўқилади:

бу-нав-ъ ки-ой-лар-ма йи-вас-линг-ҳа ва-си:-дин
мах-му:-р бў-либ-мен

муш-кил-ки ё-зил-ғай-бу ху-мо-ри:-ки ма-нга:-дур
со-ғар-бў лу-баф-лок

Махмур бўлмоқ хумори бўлмоқ дегани. Хумор майнинг кайфидан кейин келадиган дарди ва майга бўлган талабдир. Мазкур байтда васл, яъни маъшукқа эришиш майга ўхшатиш ва бу эришишга бўлган кучли талаб хуморга ташбиҳ қилинган.

Шоир, мен шунчалик хумориманки, агар фалакларни соғар, яъни коса қилиб васл майини ичсам ҳам, хуморимнинг ёзилиши қийин, дейди.

Бу байтда афлок соғар бўлса ҳам хуморим ёзилиши қийин деган гапда муболаға борга ўхшайди. Аслида ундай эмас. Чунки бу ерда гап ичиладиган, ейиладиган нарса

ҳақида кетаётгани йўқ. Агар ичимлик бўладиган бўлса, фалакни соғар қилиб эмас, бир челагини ҳам қоринга сиғдириб бўлмайди. Аммо маънавий нарсаларни киши чексиз равишда ўзлаштириши мумкин. Мисол учун илмни оладиган бўлсак, киши уни ҳар қанча ўзлаштирса, унга оғирлик ёки ортиқчалик қилмайди. Аксинча, унинг билимга бўлган иштаҳаси борган сари очилиб боради.

Олим билган сари, ўрганган сари янгидан-янги муаммолар кўпайиб боради. Жумбоқларни ҳал қилишга одатланиб қолган донишманднинг маърифатга бўлган хумори ҳам борган сари ортиб боради. Ҳар бир ҳал қилинган масала унга кучли бир лаззат бағишлайди.

Маънавий талаб ишқ даражасида бўлса, унинг васли лаззати ва хумори ҳам чексиз даражада бўлади.

Мустазоднинг олтинчи байти шундай ўқилади:

со-йил-ме ну-мақ-су:-ду мэ-рур-нақ-ди ви-со:-линг
бух-лай-ла ма-жо-но
ким-бар-ча ма-зо:-ҳиб-да ки-иш-қаҳ-ли а-ро:-дур
маз-му:-мэ ру-рим-сок.

«Сойил» — тиланчи, «нақд» — пул, «бухл айламак» — хасислик қилмоқ, «мазмум» — қораланган, «имсок» — торлик қилиш, қурумсоқлик дегани. «Мазоҳиб» «мазҳаб»нинг кўплиги. Навоий бу байтда ўзини гадога, васлни пулга ўхшатган ва мен сенинг васлингнинг гадосиман, мендан хусн бойлигини аяма, агар аясанг, бу иш бой кишининг тиланчига нисбатан хасислик қилганига ўхшайди. Хасислик қилиш эса барча мазҳаблардаги ишқ аҳли қошида қораланади, деган.

Мустазоднинг мақтаи, яъни охирги байти шундай ўқилади:

ҳаж-ринг-да ю-зи:-сар-ға ри-бон-да-у ра-ол-мас
бе-чо-ра На-во-йий
гў-ё:-ки ха-зон-фас-ли да-бе:-бар-гу на-во-дур
ул-бул-бу ли-ғам-нок.

Яъни айрилик туфайли хазон япроғидек юзи саргайган Навоий кузда гулидан жудо бўлиб, овози чиқмай қолган ғамгин булбулга ўхшаб индамай қолди, дейди.

Бу байтдаги «бебаргу наво» алоҳида бадиий аҳамиятга молик. «Барг» сўзининг япроқдан ташқари, яна чолғу ва куй маъноси ҳам бор бўлиб, маишату ишрат учун керакли бўлган нарсаларни ҳам билдиради. Ундан ташқари ил-

тифот маъносида ҳам қўлланади. «Барг»га «наво» бири-киб, «баргу наво» бўлганда унга яна кучу қудрат ва хонадон ривожи деган тушунчалар ҳам қўшилади. Мазкур байтда бу маъноларнинг ҳаммаси бор. Шу билан бирга у ҳам булбулга, ҳам Навоийга алоқадор. Яна шуниси ҳам борки, «Навоий» «бенаво» бўлса, «-ий» қолиб, шоирнинг асли (ўзаги) йўқ бўлади. Ҳақиқий инсон вужудининг асоси мақсуд навосидан иборат. Васл баҳорида у равнақда, ҳажр хазонида эса тупроқдадир.

НАСРУЛЛОҲИЙНИНГ ҒАЗАЛИ

Навоийнинг «этмиш» радифли бир ғазалини мақом куйларидан бўлмиш Насруллоҳийда ашула қилиб айтилганини биласиз. Рисоланинг бу фаслини шу ғазал шарҳига бағишлаймиз. Ғазал матни куйидагича:

Парийзодеки, мушкин зулфи жоним мустаманд этмиш,
Малойик қушларин ул ҳалқамулар бирла банд этмиш.

Самандингим, ёлингдек тез эрур, юз шукрим, гардун
Анга бизни самандарваш, мунга гарди саманд этмиш.

Чекарга ишқ оташгоҳиға девона кўнглумни
Қазо ҳар бир шарар торини бир ўтлуқ каманд этмиш.

Вафоға телбалиқдин нописанд ўлсам, ани кўрким,
Жафоға кимни менча ул парийпаркар писанд этмиш.

Майи равшан тут, эй соқийки, кўнглум тийра қилмиш шайх,
Даму афсун била баским анга изҳори панд этмиш.

Лабингда нўшу заҳри ҳажр оғзимда тонг эрмас, гар
Манга ҳар заҳрханд ўлганда дил бир нўшханд этмиш.

Лаби лаълин малоҳат холи бирла баҳравар қилган,
Менинг жонимни доғи ишқ бирла баҳраманд этмиш.

Биравким, сарвдек озодаваш бўлди бу боғ ичра,
Қазо деҳқони ҳам сарсабз ани, ҳам сарбаланд этмиш.

Навоий, кеч висол уммидидинким, Ҳақ сени беҳад
Залилу зору ёрингни азизу аржуманд этмиш.

Бу ғазал ҳазажи мусаммани солим, яъни мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун ёки та-нан-нан-нан та-нан-нан-нан та-нан-нан-нан та-нан-нан-нан вазнида бўлиб, унинг тақтии, яъни ҳижо ва рукнлари қуйидагича:

Па-рий-зо-де ки-муш-кин-зул фи-жо-ним-мус та-ман-дэт-миш
ма-ло-йик-қуш ла-рин-ул-ҳал қа-мӯ'-лар-бир ла-бан-дэт-миш

Са-ман-динг-ким ё-лин-дек-те; зэ-рур-юз-шук р-ким гар-дун
А-нга-биз-ни са-ман-дар-ваш му-нга;-гар-ди; са-ман-дэт-миш

Че-кар-га-иш қ-о-таш-го ҳи-га-де-во на-кўнг-лум-ни
Қа-зо-ҳар-бир ша-рар-то-ри: ни-бир-ўт-лиқ ка-ман-дэт-миш

Ва-фо-ға:-тел ба-лик-дин-но пи-сан-дўл-сам а-ни:-кўр-ким
Жа-фо-ға-ким ни-мен-ча:-ул па-рий-пай-кар пи-сан-дэт-миш

Ма-йи:-рав-шан ту-тэй-со-қий ки-кўнг-лум-тий ра-қил-миш-шайх

Да-му:-аф-сун би-ла:-бас-ким а-нга:-из-ҳо ри-пан-дэт-миш

Ла-бинг-да:-нў: шу-зах-ри:-ҳаж р-оғ-зим-да: то-нгэр-мас-гар
Ма-нга:-ҳар-зах р-хан-дўл-ған да-дил-бир-нў:- ш-хан-дэт-миш

Ла-би:-лаь-лин ма-ла-хат-хо ли-бир-ла-баҳ ра-вар-қил-ған
Ме-нинг-жо-ним ни-до-ғи:-иш қ-бир-ла-баҳ ра-ман-дэт-миш

Би-рав-ким-сар в-дек-о-зо- да-ваш-бул-ди: бу-бо-ғич-ра:
Ка-зо деҳ-қо ни-ҳам-сар-саб за-ни: ҳам-сар ба-лан-дэт-миш

На-во-йий-кеч ви-со-лум-ми: ди-дин-ким-Җақ се-ни:-бе:-хад
За-ли:-лу:-зо ру-ё-ринг-ни а-зи-зу:-сар ба-лан-дэт-миш

Матладаги «мушкин» сўзи «мушк» сўзидан ясалган нисбий сифат бўлиб, мушкдин иборат деган маънода. Зулф қоралик ва хушбўйлик жиҳатларидан мушкка ўхшатилади ёки «мушк» ва «мушкин» деб сифатланади.

«Мустаманд» аслида «мустманд» шаклида бўлиб, унга «а» орттирилган ва шу шаклда оммавийлашган. Мазкур товушнинг «мустманд» сўзига орттирилишига, биринчидан, «мустаҳкам», «мустақил» сингари «муста» деб бошланадиган сўзларнинг кўплиги ва шеърда бу сўзни «мустманд» деб ўқишнинг вазн ва талаффуз жиҳатидан қулайлигидир. Бирор нарсага зор бўлиб, шунинг қайғуси билан банд бўлган кишини «мустаманд» дейилади.

«Малойик» «малак»нинг кўплиги. «Малак» деганда диний маънодаги фаришта ва табиий маънодаги ҳаётий қувватлар тушунилади. Мазкур байтда кишига ҳусну фазилат бағишловчи ҳаётий қувватлар «малойик қушлари» деб қушга ўхшатишган. Бу ерда малакнинг қушга ташбиҳ қилинишининг сабаби шуки, киши қўлга киритган фазилатларини сақлай олмаса, ундан ажраши мумкин. Омма таъбири билан айтганда фариштаси учиб, фариштасиз қолиши мумкин. «Ҳалқамў» ҳалқа шаклидаги сочдир.

«Парийзодеки» дегандаги «э» таъкид билдиради, «ки» эса боғловчи бўлиб, «мушкин зулфи мустаманд этмиш» деган гапнинг «парийзод»нинг сифати эканлигини билдиради. Демак «Парийзодеки, мушкин зулфи жоним мустаманд этмиш» деган мисрани «мушкин зулфи, яъни қопқора жингалак сочлари менинг жонимни мустаманд, яъни ҳожатманд этган ул парийзод» деб тушуниш керак бўлади. «Парийзод» сўзида «и»дан сўнг, «з»дан олдин «й» товуши бор. Охирги товуш «т» эмас «д» бўлади. Навоийнинг манзури мисли кўрилмаган даражада шундай гўзал эканки, уни «одамийзод», яъни одам наслидан деб бўлмас, «парийзод», яъни парий наслидан дейиш керак экан. Мана шу парийзод Навоийча **Малойик қушларин ул ҳалқамўлар бирла банд этмиш**, яъни сочининг ҳар бир ҳалқаси, жингалаги билан бир малак қушини ўзига боғлаб олган экан. Навоийнинг жонининг қуввати эса ўша жингалак сочларда ва шунинг учун у унга зор экан.

Фазалнинг иккинчи байтидаги **саманд** — ёлу думи сомонранг, танаси малларанг от. Ҳозир оддий сўзлашувда кўпинча охирги товуш «д» тушуриб «саман» деб айтилади. Аммо бу сўзнинг адабий талаффузи «саманд». **Ёлин** — аланга дегани. Бу сўз кўчма маънода «Юрагида ёлини бор» деган мақол таркибида ҳам учрайди. «Гардун» осмонга нисбатан унинг айланиш жиҳати назарда тутиб айтилдиган сўз. **Самандарваш** самандарсифат, самандарсимон дегани. **Самандар** ўт ичида яшайдиган бир жонивор деб тасаввур қилинади. Ҳаёти ишқ ўти ичида бўлган ошиқ самандарга ўхшатилади.

Байтда Навоий ўз манзурининг отини ёлиндек, яъни алангадек тез деган. Бу ўринда ўт билан боғлиқ бошқа сўзларни ишлатмасдан «ёлин» сўзининг қўлланишидан Навоий отнинг ёлини ҳам назарга олганлиги англашила-

ди. Тажнис санъатидан хабардор ўқувчи бунӣ бемалол фаҳмлайди. Чунки бу ерда яширин тажнис бор. «Ёл» билан «ёлин» сўзлари шаклан бир-бирига яқин бўлгани учун тажнис ҳосил қилади. Аммо бу ерда «ёл» сўзи зикр этилмагани учун бунӣ «яширин тажнис» дедик. Байтда яна «гардун» билан «гард» сўзлари ҳам бор. Бу ҳам тажнис, лекин яширин эмас. Бу ерда Навоий отнинг ёлини ҳам эътиборга олганлигига бизда воқийй асос ҳам бор. Чунки саманд отнинг ёли ва думи сомонранг, яъни аланга рангида, танаси эса малларанг, яъни аланга остидаги ўт тусида бўлади. Ошиқ шоирнинг кўз ўнгига саманд югурганда унинг ёли ҳаракатдаги ёлин бўлиб кўринади.

Гардун Навоийни шундай саманднинг ва ёлиндек ёлу табиатига самандарваш қилибди. Шоир гарддек, манзури самандининг оёғи остида бўлиб, самандар ўт ичида яшагандек ишқ ўти ичида бўлганлигига юз шукр қилади. Чунки акс ҳолда у ҳеч кимни ва ҳеч нарсани ёқтирмайдиган ва ўзи ҳеч кимга маъқул бўлмайдиган совуқ бир мутакаббир бўлур эди. Аммо Навоий бошидан кечирган ҳодисалар уни тўғри тарбиялаб, табиатини ҳақиқат шууридан баҳраманд қилипти.

Бу ўринда шоир ҳаёт мактабини фалакнинг маънодоши бўлмиш «гардун» сўзи билан ифодалашнинг иккита сабаби бор.

Биринчиси «гардун»нинг чиғириқ, ғалтак ва арава деган маънолари ҳам бор. Буларнинг ҳаммасидан эзиш ва эзилиш натижасида чанг ҳосил бўлади. Иккинчиси «гард» сўзи «гардун» сўзининг таркибида бор.

Ҳазалнинг учинчи байтидаги «Чекмак» тортмоқ дегани, «оташгоҳ» деб ўтхона, гулхан каби ўт ёниб турган ерга айтилади. «Шарар» сўзи «шарор» шаклида ҳам ишлатилади ва учқунни, яъни ўтнинг сачраган бўлагини билдиради. «Тор» сўзининг биринчи маъноси ип бўлиб, бу байтда ана шу маънода ишлатилган. «Каманд» ёввойи ҳайвонларни, уй ҳайвонларининг асовини, уруш ва олишувларда эса душман ёки рақибни илинтириш ва қўрғон деворига осилиб чиқиш учун қўлланадиган сиртмоқ, арқон. Каманд оддий қилиб «арқон» деб ҳам юритилади. Масалан, биров бир ҳайвон ёки кишига каманд солса, «арқон солди» дейилади. Арқон сўзи худди шу каманд маъносида «аркан» шаклида русчада ҳам қўлланади. Аммо рус тилида «аркан» сўзидан ташқари «лассо» деган сўз ҳам бор.

«Девона» телба, яъни ақлсиз дегани.

«Қазо» сўзи оламда юз берадиган ҳодисаларнинг куллий қонунини билдиради. Масалан, ернинг қуёш атрофида айланиши, ернинг ўз ўқи атрофида айланиши туфайли туннинг кун билан, куннинг тун билан алмашиши қазо ишидир. Агар инсон ҳаётидан мисол келтирадиган бўлсак, туғилиш ва ўлиш қазо, лекин муайян шахснинг умри тақдирдир. Қазони киши ўзгартиролмайди, аммо унинг айрим ҳодисаларидан фойдаланиш ёки сақланиш чораларини кўра олади. Бу «тадбир» деб аталади. Масалан, инсон қуёш нуридан турли йўллар билан фойдаланиши ва унинг зараридан сақланиши мумкин. Лекин қуёшнинг ўзига таъсир қилиб, унинг нуридаги табиий хоссаларни ўзгартиролмайди. Аммо баъзи жоҳил мансабдорлар хом ҳаёллар билан ва айрим эътиқодсиз мутахассислар ўз мавқеини сақлаш ниятида «табиатдан инъом кутмаймиз», «қоинотни забт этамиз» деган хатарли шиорлар остида куч билан халқни табиат қонунига зид ишларни қилишга мажбур қилиб, инсонни ҳалокат йўлига бошлайдилар.

Дунёдаги замонавий фожиаларнинг кўпи тадбирда табиат қонунларига зид сунъий воситаларни ўйлаб топиб, ишлаб чиқариб, шулардан фойдаланиш натижасида вужудга келди.

«Ишқ оташгоҳи» деган бирикма ўхшатишдан иборат бўлиб, бунда маънавий ишқ назарда тутилган ва унинг макони оташгоҳ, ўт макони деб тасаввур ҳосил қилинган.

Мана шу ўхшатиш туфайли ишқ ҳаракатини кўрмаган киши ҳам ўтни яхши билгани учун ишқ хусусида ўзига яраша тасаввурга эга бўлади. Яна Навоий ўзининг кўнглини девона кўнглум деган. Қандай кўнгул девона кўнгул дейилади. Девона — оқил, ақлнинг зидди. Ақлга бўйсунмаган кўнгул девона кўнгул бўлади. Бу масалада адашмаслик учун бир-бирига зид бўлган икки кайфиятни яхши тушуниш керак. Ақлга бўйсунмайдиган кўнгул бошқа, ақлга бўйсунмайдиган нафс бошқа. Эзгу мақсад, камол, ҳақиқат йўлида ақлнинг баъзи хато хулосаларига эътибор бермаслик ишқ макони бўлмиш қизиқ кўнгулда бўлади.

Шахсий манфаати, ўз нафси йўлида ақл инкор қилса ҳам ҳийлаю найранг, фисқу фасод ва зулму ситамлардан тийинмаслик ишқ учқунидан бебаҳра совуқ кўнгулларда бўлади.

Гап шундаки, киши оламдаги кўп нарсаларни тажриба ва ҳис билан идрок қилиши мумкин. Баъзилари учун эса ақл ҳам керак бўлади. Аммо олам ва ундаги мавжудотнинг кишининг ақли етмайдиган жиҳатларини идрок қилишда кўнгул керак бўлади. Кўнгулга келган нарсани эса ақл далил етишмаслиги туфайли, у маъқул бўлса ҳам, инкор этади. Аммо кўнгулдаги иш ижобий шаклда содир бўлгач, бу тажриба асосида ақл уни тан олади.

Меҳр ҳақиқий ишқнинг жамият ва ундаги ҳар бир шахснинг яхши турмуш кечириши учун улуғ аҳамияти бўлган кичик бир учқундир. Бинобарин, Навоийнинг телба кўнглидаги маънавий ишқнинг чексиз ижтимоий ва шахсий аҳамияти бор.

Навоийнинг ишқий истеъдоди кучли бўлгани ва унинг кўнгли гўзалликка телбаларча интилгани учун учраган ҳар бир нарса, жумладан, от минган йигит ҳам, унинг оти ҳам, уларнинг ҳар бир ҳаракати ҳам ипи ўт учқунларидан иборат каманд бўлиб уни ишқ маконига, яъни ҳақиқий ишққа тортар экан.

Ҳазалнинг тўртинчи байтидаги сўзлар ҳаммага таниш. «Ани кўрким» дегандаги «ани»дан мурод маҳбуб эмас, ҳолатдир. Навоий мана бу ҳолатни кўрким, манзурнинг назарида мен телба бўлганим учун унинг вафосига лойиқ эмасман, аммо жафо қилишга келганда энг лойиғи менман ва ҳеч кимга ул парийпайкар менга бўлганчалик жафо қилмайди. Вафо қилиш керак бўлганда бу телба, бунга вафо қилиб бўлмайди, дейди. Аммо жафо вақтида шарт қўйилмайди.

Бешинчи байтдаги «майи равшан»дан мурод ҳақиқий пок ишқдир. Равшан сўзи «софий» сўзининг маънодоши қилиб ишлатилган. Ҳар бир нарсанинг, жумладан майнинг қуйқасиз қисми «софий» деб аталади, қуйқаси «дурд» ёки «дурдий» дейилади. Бу ўринда «равшан» сўзининг ишлатилишига сабаб байтда «тийра» сўзининг борлигидир. Шайх шоирнинг кўнглини тийра, яъни хира қилган. «Дам» сўзининг ишлатилишига сабаб, кўзгуга дам урилса, у хиралашади. Шайхнинг афсундан иборат, яъни ҳақиқатга зид насиҳати ошиқнинг кўнглини дам кўзгуни хира қилгандай хира қилипти. Зиди тийра кўнгулни равшан қилиш керак.

Бунинг учун «майи равшан», яъни пок ишқ лозим. Бундай ишқ майини соқий, яъни ҳақиқий ишқ устоди

ичиради. «Шайх»дан мурод рийёий шайх, яъни қаллоб тариқатчи, «панд» насиҳат дегани.

Демак, товламачилик билан пирлик даъвосини қилувчи шайх даму афсун, яъни дам солиб сеҳрлаш йўли билан Навоийнинг кўнглини унга бу телбалик йўлидан қайт, деб изҳори панд, яъни насиҳат айлаб тийра қилипти. Шунинг учун шоир майи равшан тут, эй соқий, деб, беғараз ишқ устодидан пок ишқ таълими билан кўнглини равшан қилишни илтимос қилмоқда.

Олтинчи байтдаги «нўш» «заҳр»нинг, яъни «заҳар»нинг зидди. Шифобахш, ҳаётбахш ва ширин нарсалар, жумладан асал «нўш» дейилади. «Тонг эрмас» ажаб эмас, яъни ҳайрон қоладиган жойи йўқ, оддий ва табиий ҳол дегани. Байтда Навоий манзурига қараб, ҳар гал мен жон аччиғидан кулиб қўйганимда дил бир ширин табассум қилса, бунинг ажабланарли ери йўқ, чунки сенинг лабингда нўш, менинг оғзимда айрилиқ заҳри бор, дейди. Шоир бу ўринда ўз юрагини, ранг ва торликни ҳам эътиборга олиб, маҳбубининг лаби билан боғлиқ қилиб қўйган. Ошиқ юрагининг кайфияти маъшуқ лабининг кайфиятига боғлиқ. Бу нисбат беришда ҳақиқатдан иборат ҳусни таълил бор.

Муҳибда бир-бирини инкор қилувчи азоб ва роҳат берувчи икки ҳолат юз бермоқда. Бу ажабланарли ҳол. Аммо шоир бунинг ажабланарли ери йўқ, дейди. Чунки ҳажр туфайли келаётган азоб кишининг жисмоний жиҳати билан чекланган. Маҳбуб табассумидан юракка етган руҳий лаззат эса, кишининг маънавий жиҳати билан боғлиқ бўлиб, у жисмоний азобни ҳам роҳатга айлантиради.

Еттинчи байтда маҳбубнинг лаълга ўхшаш қизил лабини унга малоҳат бағишловчи қора хол билан безаган холиқ менинг жонимни ҳам ишқ доғи билан баҳраманд қилди, дейилган.

Маҳбубнинг лаби ҳам, муҳибнинг жони ҳам бир қора нуқтадан баҳраманд. Аммо бириники малоҳат холи, иккинчисиники ишқ доғи. Лекин бу доғ бўлишига қарамасдан ишқ доғи бўлгани ва ҳусн сабабчиси бўлмиш холга нисбати борлиги учун у лаззат манбаи, шунинг учун шоир «мени баҳраманд этмиш» дейди.

Саккизинчи байтдаги «озодаваш» озода сифат, озодалар сифатига эга бўлган дегани. Салбий сифатлардан озо бўлиб ижобий хислатларни касб қилган пок, саховатли ва кароматли киши «озода» дейилади.

Сарв тик ва доим кўкариб турадиган хушманзара дарахт. Сарв дарахтларнинг озодаси ҳисобланади, чунки у хазон бўлмайди ва кишиларга қувват бағишлайди. Боғдан мурод ҳам сарв ўсган боғ, ҳам инсон ўсадиган дунё. Кимки бу дунёда боғдаги сарвдек турли иллатлардан холий бўлиб, юртни ободу элни хушнуд қилса, қазо деҳқони, яъни оламни кўкартириб яшнатувчи қонуний кучлар унинг ўзини ҳам сарвдек яшнатиб кўкартириб шоду хушрам қилади.

Ҳазалнинг мақтаидаги «залил» хор дегани. «Аржуманд»нинг асли «аржманд» бўлиб, «мустаманд»да «а» орттирилгандек бунда ҳам талаффузга қулай бўлгани учун «у» орттирилган. Байтнинг мазмуни равшан. Бу ўринда висол умидидан кечишга даъват қилинганда, висол муяссар бўлмаган тақдирда маҳбуб ёдининг ўзи ҳам камол йўлидаги тараққиётга сабаб бўлиши назарда тутилади.

ҚОРАКЎЗ КИМ?

Муҳтарам замондош, Навоийнинг қуйидаги ғазалини ўқигансиз ва ашуласини кўп эшитгансиз:

Қоракўзим келу мардумлуғ эмди фан қилғил,
Кўзум қорасида мардум кеби ватан қилғил!

Юзунг гулига кўнгул равзасин яса гулшан,
Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил!

Таковарингга бағир қонидин хино боғла,
Итингга ғамзада жон риштасин расан қилғил!

Фироқ тоғида топилса турфоғим, эй чарх,
Хамир этиб яна ул тоғда кўҳкан қилғил.

Юзунг висолига етсун десанг кўнгулларни
Сочингни бошдин аёғ чин ила шикан қилғил!

Хазон сипоҳига, эй боғбон, эмас монӣ
Бу боғ томида гар игнадин тикан қилғил.

Юзида терни кўриб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилғил!

Навоий анжумани шавқ жон аро тузсанг,
Анинг башағлиғ ўқин шамъи анжуман қилғил!

Мана шу ғазалга оммавий ахборот воситаларида турлича шарҳлар берилди. Буларда маъқул фикрлар билан бирга номаъқуллари ҳам баён этилди. Шулардан бири Навоийнинг манзурини йигит эмас, қиз деб тушунтириш, иккинчиси, энг номаъқули — инсон эмас, худо деб талқин қилиш бўлди. Бу масалани ҳал этиш учун аввал мазкур ғазалнинг шаклу мазмуни билан танишишимиз зарур.

Ғазалнинг вазни мафоилун фаилотун мафоилун фаълун ёки та-нан-на-нан та-на-нан-нан та-нан-на-нан тан-нан. Бу вазн тўрт рукндан иборат бўлиб, биринчи рукни тўрт ҳижодан иборат ва биринчи ҳижоси қисқа, иккинчиси чўзиқ, учинчиси қисқа ва тўртинчиси чўзиқдир. Иккинчи рукни ҳам тўрт бўғиндан иборат, лекин ҳижоларнинг сифат тартиби бошқача. Бунда биринчи ва иккинчи ҳижолар қисқа, учинчи, тўртинчи ҳижолар чўзиқ. Учинчи рукн биринчи рукннинг айнан ўзи. Тўртинчи рукн эса икки чўзиқ ҳижодан иборат. Бу рукннинг биринчи ҳижоси бир шеърнинг ўзида икки қисқа ҳижодан иборат бўлиши ҳам мумкин.

Шеърни тушуниб ва вазни билан ўқиш шеър ўқиш одобининг муҳим шартларидандир. Ундан ташқари, ғазал овозни гоҳ паст ва гоҳ баланд қилиб, кучаниб ўқилмайди. Уни вазни билан бир маромда ўқилади. Сермазмун мураккаб байтларнинг биринчи мисраини қайтариб икки марта ўқиш ҳам мумкин. Ғазал матлаининг тақтии шундай:

Қо-ра-кў-зум ке-лу мар-дум ли-ғэм-ди-фан қил-ғил
Кў-зум-қо-ра си-да-мар-дум ке-би-ва-тан қил-ғил.

Байт «қоракўзум» деган мурожаат билан бошланади. Бу сўзнинг байтдаги «мардум», «мардумлуғ» ва «кўзум қораси» сўзларига нисбати бор. Шунинг учун Навоий ўз манзурига, масалан, «дило», «э жон» ёки бошқа бирор сўз билан мурожаат қилмасдан, «қоракўзум» деб мурожаат этган. «Мардум» деб айтиладиган иккита сўз бор, бири «халқ» ва «киши» маъносида, иккинчиси кўз қорачиғи маъносида. Навоий мазкур байтда шу икки сўзнинг шаклдошлигидан фойдаланиб, бирлаштириб ишлатган. Бу санъат ҳисобланади ва «ийҳом» деб аталади. «Фан қилмоқ» байтда «одат қилмоқ» маъносида ишлатилган. «Фан» сўзининг ҳунар, касб маъноси бор, ҳунар доимий маш-

гулот бўлгани учун бу сўзнинг «одат» сўзи билан маънодошлиги бор. «Ватан қилмоқ» ўрнашиб олмоқ маъносида ишлатилган.

Демак, Навоий байтда эй менинг қора кўзлим, кел энди мардумлуғни, яъни кўз қорачиғи бўлишни ва кишилиқни одат қил ва менинг кўзимнинг қорасида мардум, яъни кўз қорачиғи каби ва кишилар сингари ўрнашиб ол, деган фикрни баён қилган. Кишилиқни одат қил, киши каби дейишдан мурод парий ёки фариштага ўхшаб кўздан ғойиб бўлма дейишдир. Бунда манзурнинг нодирлигига ҳам ишора бор.

Кўзимнинг қорачиғи бўл дейишдан мақсад кўз ўнгимдан кетма дейишдир. Кишининг кўз ўнгидан гўзал сувратнинг кетмаслиги унинг маънавий камолига сабаб бўлади.

Фазалнинг иккинчи байти шундай ўқилади:

Йу-зунг-гу-ли га-кўн-гул-рав за-син-йа-са гул-шан
Қа-динг-ни-ҳо ли-ға-жон-гул ша-нин-ча-ман қил-ғил

Шоир манзурининг юзини гулга ўхшатган. Гул сўзининг биринчи маъноси атргулдир. Юз қизиллиги ва таровати эътибори билан гулга, яъни жайдари атргулга ўхшатилади. «Равза» боғ дегани. Шоир ўз кўнглини, яъни ички оламини равзага — боққа ўхшатган. Иккинчи мисрада Навоий манзурининг қаддини ниҳол, яъни кўчатга, ўз жонини гулшанга ташбиҳ қилган.

Бу байтда шоирнинг юзинг гули билан кўнгул боғини гулзор қил ва қадинг ниҳоли билан жон гулшанини чаман қил дейишдан мақсади шуки, кишининг кўз ўнгидан кетмайдиган гўзал суврат кўз қорачиғи орқали кўнгулга ўтади ва уни боғдай обод қилади. Агар бунинг акси бўлса, кўнгул фасод билан тўлади. Обод кўнгул ҳам шу кўнгул эгасига, ҳам ўзгаларга яхшилиқ келтиради. Фасод кўнгул эса турли балоларга гирифтор қилади.

Фазалнинг учинчи байтининг ўқилиши тубандагича:

Та-ко-ва-ринг га-ба-ғир-ҳо ни-дин-хи-но боғ-ла
И-тинг-га-ғам за-да-жон-риш та-син-ра-сан қил-ғил

«Таковар» деб отнинг чопқир турига айтилади, «бағир» жигар дегани, «ғамзада» ғам урган, яъни ғамда қол-

ган деган маънода, «ришта» ип, «расан» арқон, боғ дегани. Шоир бу байтда отни бўяш учун хино ўрнига бағрим қонини беришга, итингни бойлаш учун жонимнинг ипини боғ қилишга ҳозирман демоқда. Бу халқимиздаги «эгасини сийлаган итига суяк ташлар» деган мақолга мос келади. Дўст ўз дўстининг фақат ўзини эмас, унга тегишли нарсаларни ҳам дўст тутиши керак. Албатта, яхшининг ҳамма нарсаси яхши бўлиши ҳам бор. «Мол эгасига ўхшар» ёки «мол эгасига ўхшамаса, ҳаром ўлар», деган мақол ҳам бор.

Ҳазалнинг тўртинчи байти қуйидагича ўқилади:

Фи-ро-қ-тоғ ги-да-то-пил са-туф-ро-ғим эй-чарх
Ха-ми-рэ-тиб йа-на-ул-тоғ да-кў-ҳ-кан қил-ғил

Бу байтда фироқ, яъни айрилиқ тоғ қазиш меҳнатига ўхшатишган.

«Кўҳқан» тоғ қазувчи дегани, тоғ қазувчи деганда Фарҳод эсга келади, шунинг учун «кўҳқан» деганда Фарҳод ҳам назарда тутилиши мумкин. «Ҳамир этмак» қормоқ маъносидан ишлатилган.

Агар кишининг мақсади Фарҳодникидек тоғни қазиш натижасида ҳосил бўладиган бўлса, лекин Фарҳоддан фарқли ўлароқ бу тоғни қазиш умр етмайдиган даражада қийин бўлса, у мақсад йўлида тупроққа айланиши мумкин. Навоий мана шу ҳолда ҳам мақсадга эришишга ҳаракат қиламан, содда қилиб айтганда, ўлсам ҳам шу йўлдан қайтмайман, дейди. Бунда менга янгидан умр берилса ҳам, мана шу ишимни давом эттирган бўлар эдим деган фикр ҳам бор. Киши мақсад йўлида ҳалок бўлса, умр бекорга кетмаган ҳисобланади. Шунинг учун шоир чархга, яъни айланма ҳаракатга эга бўлган оламга мурожаат этиб, айланиб менинг тупроғимга яна одам бўлиш навбати келса, мени яна фироқ тоғининг кўҳқани қилиб тирилтир, йўлимда тоғдай ғовлар бўлсаю, бу йўлнинг азоблари тоғ қазиб йўл очишдай қийин бўлса ҳам, мақсаддан воз кечмайман, дейди.

Ҳазалнинг бешинчи байтининг ўқилиши шундай:

Йў-зунг-ви-со ли-ға-ет-сун де-санг-кўн-гул лар-ни
Со-чинг-ни-бош ти-но-йоғ-чин и-ла-ши-кан қил-ғил

Бу байтда «чин ила шикан» гажак ва жингалак деган маънода. Шоир манзурга мурожаат қилиб, кўнгуллар юзунгга етишсин, юзунгдан кўнгуллар лаззатлансин десанг сочингни бошдин оёқ жингалак қилиб ташла, демоқда. Нега шундай демоқда? Чунки ошиқнинг охирги мақсади маъшуқнинг юзини кўришдан иборат. Ҳеч ким ўз дўстини кўргани борса, унинг билан юзлашмасдан орқасидан ёки ёнидан кўриб, бўлди кўрдим, деб орқасига қайтмайди. Дўст дўстининг юзини кўргандагина унинг маънавий ташналиги қониб, кўнгли таскин топади. Соч юз билан туташ бўлгани учун юзни кўриш умидида бўлган кишининг кўнглини изтиробга ҳам солади ва уни кўриш умидини ҳам кучайтиради. Жингалак сочининг оддий сочга нисбатан мазкур хусусияти кучлироқ ва жозибаси ортикроқ бўлади. Бунда жингалакка илиниш, осилиш имконияти кўплиги ҳам назарда тутилади. Бунинг яна бир маъно жиҳати бор. Соч мақсадга эришиш йўллари билдирар экан, жингалаклик чигаллик ва қийинликни англатади. Йўл азоби қанча ортиқ бўлса, мақсадга эришиш роҳати шунча лаззатлироқ бўлади. Меҳнатсиз муяссар бўлган нарсга кишига лаззат бағишламайди.

Ҳазалнинг олтинчи байти қуйидагича ўқилади:

Ха-зон-си-по ҳи-ға-эй-бо г-бо-нэмас мо-ниъ
Бу-бо-г-то ми-да-гар-иг на-дин-ти-кан қил-ғил

Бу байтда куз изғиринининг боғни хазон қилиши шаҳар деворидан ошиб ёпирилиб келиб шаҳарни вайрон қилувчи сипоҳга ўхшатиш. «Том» сўзининг биринчи маъноси девордир. Шўҳ болалар боғ деворидан ошиб тушиб боғни пайҳон қилмаслиги учун девор устига тикан ўрнатиш одати бор. Навоий куз келгач, боғни хазон таъсиридан деворнинг тиканини игнадан қилсанг ҳам сақлаб қолиб бўлмайди, дейди. Нега шундай дейди? Бу билан Навоий, иккинчи байтда айтилганидек, инсон юзининг гули ва унинг қаддини ниҳолидан вужудга келган кўнгулдаги маънавий боғ абадий, унга фаслларнинг таъсири йўқ, лекин моддий боғ бу муваққат нарсга, демоқчи. Муваққат нарсга ишқ қўйиб, шу туфайли ўзга кишиларга зарар етадиган ишларни қилиб бўлмайди. Моддий

нарсаларни инсондан азиз деб билиш кишини ҳақиқат йўлидан оздиради.

Еттинчи байтнинг ўқилиши:

Йу-зи:-да-тер ни-кў-руп-ўл са-мэй- ра-фи: қ-ме-ни
Гу-ло-би-ла йу-ву-гул-бар ги-дин-ка-фан қил-ғил

«Гулоб», яъни гул суви деб атргулдан олинадиган мойга айтилади. Шу мой қўшилган ичимлик ҳам «гулоб» деб аталади. Аммо бу ерда гул мойининг ўзи назарда тutilган. Манзурнинг юзи гулга ва юздаги тер гулдан чиққан гулобга ўхшагани учун шоир шулар туфайли ўлсам, мани гулоб билан ювиб кафанимни гулбаргидан қилғил, деган. Нега шоир юздаги терни кўрганда ўлади, деган савол туғилиши мумкин. Гўзал юзда тер пайдо бўлганда, ай-ниқса у меҳнат тери бўлса, ҳусн устига ҳусн бўлади ва буни кўрган ошиқнинг шавқдан жони танасидан чиқади.

Ғазалнинг мақтаи, яъни охирги байти шундай ўқилади:

На-во-ий-ан жу-ма-н:и-шав қ-жо-на-ро туз-санг
А-нинг-ба-шағ ли-ғў-қин-шам ъи-ан-жу-ман қил-ғил
Бошоқ, яъни ўқ учи шаклан шамънинг алангасига ўхшайди. Навоий шу ўхшашликдан фойдаланиб, шамъ-нинг тунги анжумандаги вазифасини, яъни ёритиш ва шу билан анжуманни қизитиш хизматини кишининг жонидаги шавқ анжуманида маъшуқнинг ўқи ўтайди, дейди. Ўқдан мурод маъшуқ туфайли ошиққа етадиган жабру жафолардир. Ҳақиқий дўст дўсти учун қанча қийналса, орадаги муҳаббат шунча ортиқ бўлади. «Дўстинг учун заҳар ют», «Жон чекмасанг, жонона қайда» деган мақолларнинг маъноси ҳам шу. Ошиқнинг ишқини камолга етказадиган нарса ҳам азобдир. Шунинг учун Навоий ўзига хитобан қоронғи кўнгилни ёритиб, унда шавқ пайдо қилиб, ишқдан баҳраманд бўлишни истасанг, бу вазифани ўтиришда шамъ бажарса, кўнгилда бу ишни маъшуқнинг ўқи, яъни ундан сенинг кўнглинга санчиладиган ишқ азоби ўтайди, дейди.

Энди Навоийнинг бу ғазалдаги манзури инсонми ёки худоми, деган масъалани ҳал қилайлик. «Қоракўзум»ни худо деб тушуниш, биринчидан, илмий маълумотнинг етишмаслиги натижасида вужудга келган таассуб, иккин-

чидан, фазлфурушликка бўлган интилиш натижасидир. Ҳеч ким, жумладан Навоий шаклсиз олий вужудга «қорақўзум» деб мурожаат қилмайди, ундан инсон қиёфасига киришни талаб қилмайди ва унинг «юзидаги тер»ни кўриб ўлмайди.

Навоийнинг ҳамдиялари, яъни Ҳақ таолога бағишланган шеърлари бор, лекин уларнинг ўз ўрни ва ўзига хос шакл билдирмайдиган сўз ва иборалари мавжуд. Масалан, шоир

Зиҳе ҳуснунг зуҳуридин тушуп ҳар кимга бир савдо,
Бу савдолар била кавнайн бозорида юз ғавфо, —

дейди. Мана бу ердаги ҳусн Ҳақ таолонинг ҳуснидир. Агар бу ҳусн кўз ёки қош сингари шаклий тус олса, унинг эгаси Ҳақ таоло эмас, жисм бўлади, маҳелуқот ҳусни Ҳақ таоло ҳуснининг зуҳуридан иборат. Мавжудот, хусусан, инсон юзи Ҳақ таоло жамолининг мазҳари ҳисобланади. Аммо бу «қорақўз»ни Худо дейишга асос бўлолмайди. Мазҳар бўлмиш инсонни зоҳир, яъни Ҳақ таоло деб тушуниш кўзгуни киши деб билиш ҳукмидадир.

Энди Навоийнинг бу ғазалидаги манзури йигитми, қизми деган саволга йигит деб жавоб беришимиз керак бўлади. Чунки ит билан ўқдан унинг овчилиги маълум. Унинг йигитлигини тан олмасликка ҳаракат қилиш Навоийнинг ишқи маънавий ишқ эканлигини ҳисобга олмаслик натижасидир. Маънавий ишқда жинс ва ёшнинг аҳамияти бўлмайди. Ёш ошиқнинг маъшуқи бир нуроний чол ёки кампир, қари нозирнинг манзури ёш ўғлон ёки қиз бўлиши мумкин. Чунки Навоий

Ишқ аҳлики, манзурдин истарлар ком,
Ул ком керакки, бир назар бўлса тамом,
Гар бўлса назорасида андешайи хом,
Кўзларга назар дағи ҳаром ўлди ҳаром,—

деганлар.

ХОТИМА

Муҳтарам ўқувчи, қўлингиздаги рисолада боболаримиз яратган илм хазиналаридан озгина маълумот берилди. Лекин шунинг ўзи адабий меросимизнинг нақадар синчиклаб ўрганишга лойиқ бой хазина эканлигини кўрсатиб турибди. Миллатнинг келажагини ўйлар эканмиз, боболаримиз ўз зурриётининг саодати йўлида ҳаловатидан кечиб яратган шоҳ асарларини кунт билан тадқиқ қилиб, улардан фаолиятимизда самарали фойдаланишимиз зарур. Бу бахтга муяссар бўлиш учун эса биздан қуйидагилар талаб қилинади:

— Ҳайвоний нафсни жиловлаб, инсоний нафсни кучайтириш;

— ёвуз хислатларни эзгу хислатлар билан алмаштириш;

— илму ҳунарни эринчоқлик қилмасдан тиришқоқлик билан ўрганиш ва бугунги ишни эртага қолдирмаслик;

— таҳсил вақтида ва таҳсилнинг ўзида юз берадиган қийинчиликларга чидаш ҳамда бориға қаноат қилиш;

— бир илму фан билан чекланмай, иложи борича кўпроқ эгаллаш;

— илм олганда унинг аҳамиятини ҳисобга олиш;

— илмни холис ният билан ўрганиш. Уни суиистеъмол қилмаслик ва илмга зид мақсадларга восита қилмаслик. Навоийнинг қуйидаги байтини эсдан чиқармаслик:

Илмни ким воситайи жоҳ этар,

Ўзинию халқни гумроҳ этар.

БАССАЛОМ

МУНДАРИЖА

Тақдим	3
Дебеча	3
Одоб ва адаб	9
Эрдам боши тил	12
Навойнинг тил хизмати	20
Қофия	24
Сажъ	34
Аруз	38
Юксак маҳорат соҳиби	45
«Хазойину-л-маоний»нинг фотиҳаси	54
Ҳамд сарлавҳаси	64
Маънавийёт	74
Мустазол	87
Насруллоҳийнинг ғазали	96
Қорақўз ким?	103
Хотима	110

АЛИЙБЕК РУСТАМИЙ
АДИБЛАР ОДОБИДАН АДАБЛАР

Тошкент «Маънавият» 2003

Муҳаррир *Н. Ҳакимова*
Рассом *А. Богданова*
Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусахҳиҳ *Ш. Илҳомбекова*

Теришга 26.09.2002 й. да берилди. Босишга 13.12.2002 й. да рухсат этилди. Бичими 84x108¹/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б.т. 5,88. Шартли кр.-отт. 6,09. Нашр т. 5,48. 5000 нусха. Буюртма № К-9442. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 42—02.

Ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида чоп этилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй. 2003.